

ERDÉLYI MÚZEUM

XIV. kötet.

1897.

V. fűzet.

Pompejiről.

(Felolvastatott az Erdélyi Irodalmi Társaság 1897. április 11. ülésében.)

Göthe olaszországi útjából 1787. III. 17. Pompeji elpusztulásáról így ír: »Sok szerencsétlenség történt a világon, de kevés, a mely az utókornak annyi örömet szerzett volna. Nem egy könnyen tudok ennél érdekesebbet«.

A benyomás, a melyet Pompeji a látogatókra gyakorol, egyéni hangulat, műveltségi fokozat, és számtalan külső s belső körülmény szerint rendkívül különböző, de minden esetben varázsszerű, kitörülhetetlen.

Scott Walter, a mikor honfitársával Gell Vilmossal ott járt, érzelmeit ez ismételt felkiáltásban fejezte ki: »A halál városa! A halál városa«! (The city of the Dead!) De ez a halál városa látogatóit nem űzi el; ellenkezőleg, a legmagasabb fokú érdekeltséggel lebilincseli, sőt vissza-visszahívja.

E varázsnak, ez érdekeltségnek magyarázata pedig abban rejlik, hogy itt igen kevés képzelettel visszahelyezhetjük magunkat 19 évszázaddal a múltba, a classicus ókorba. Mindazt, a mit a régi írókból, feliratokból, más lelhelyekről csak töredékesen, hiányosan, idegen keretben látunk és tudunk, itt meglepetéssel szemünk előtt látjuk *a maga teljességében*, kézzel foghatóan. Itt minden fáradtság nélkül világos képet kapunk egy gazdag és kedvező fekvésű *vidéki* városról, utcairól, téreiről, középületeiről, vízvezetékeiről, a házak külsejéről, belső berendezéséről, ékítményeiről; itt betekinthetünk a lakosok életébe, foglalkozásaiba, láthatjuk boltjaik berendezését, műhelyeiket, eszközeiket, szerszámaikat, ékszereiket. Mindezt nem egyes töredékes részekben, nem jelenkori foglalatban és környezettel, hanem egész, tiszta képben, mondhatjuk zavartalan összbenyomással.

E tekintetben Pompeji hasonlíthatlanul előnyben van Herculanium felett. Míg ugyanis azt az átlag hét méter magas horzsaködarcobcskák, hamu és televény burok alól teljesen ki lehet ásni és napfényre hozni, addig a helyenként 30 méternyi lávaréteg alatt fekvő Herculanium kiásása, mondjuk kibányászása, a lehetetlenséggel határos. Színházát, a melyhez száznál több lépcsőn kell leereszkednünk, alig látjuk a gyertyák világánál, míg Pompejit a nap fénye világítja meg.

Hozzá járul még, hogy Pompeji nem eléggé méltányolható becses adatokat nyújtott és nyújt folytonosan az ó-kori művészetek történetéhez, főleg a görög-római festészetet és a mozaik-technikát illetőleg. Mert jóllehet ma már alig akad valaki, a ki abban a balhiedelemben volna, hogy a régi görögök, a kik egy Parthenont építettek, a kiknek Phidiásuk volt, a festészetben semmit, vagy legalább semmi számottevőt nem alkottak: még is áll az a sajnos körülmény, hogy a régiek festő művészetét illetőleg csaknem kizárólag a campaniai városok (Pompeji, Herculanium, Stabiae) falfestményeiből és mozaikjaiból, s a laijúmi arczképekből kell visszakövetkeztetnünk egy Polygnotus és Apelles művészetére. Ha a hanyatlás korának ama mesteremberei — mert hisz túlnyomólag csak azok voltak — a vidéken ilyen műveket tudtak alkotni, minőt alkothattak a virágzás korának elsorangú művészei!

Mindezeknél fogva az irányadó szakemberek egyetértenek abban, hogy az ó kor egyetlen lehelye sem olyan fontos a régi rómaiak magán életének ismeretére nézve, mint Pompeji

És még egyet! Noha Pompeji kiásásával több mint száz éve foglalkoznak, még is csak körülbelől fele van feltárva, s ha mindjárt a munkát oly rendszeresen és oly buzgósággal fogják is folytatni, mint 1861 óta, még körül-belől 50—60 év szükséges¹ teljes felfedéséhez. Ez idő alatt tehát folyvást az ujság ingerével fog birni, mert alig múlik el év, a melyen valami, ha nem is merőben új, de kiváló érdekességű tárgyat ne találnának.

Ilyen kiváló érdekességű Pompeji egyik gazdag patricius családjának, a Vettiusoknak, háza, a melynek kiásását a múlt évben fejezték be s a melyet mai előadásomban bemutatni szándékozom, a mennyiben ilyesmit szóval és színtelen photographiákkal bemutatni lehet.

¹ Fiorelli becslése szerint 1873-ban 74 év és mintegy 5 millió franc.

Előbb azonban röviden elmondok egyet-mást Pompejiről és kiásatásáról, részint a továbbiak könnyebb megérthetése czéljából, részint általános tájékoztatásul. Remélem, ez tisztelt hallgatóim közül azoknak sem lesz unalmas, a kik Pompejit színről-színre látták. Hisz kellemes emlékeket felujítani mindenkor jól esik.

Déli Itáliának az a tartománya, a melyet az ó-kortól fogva maig Campanianak neveznek, egyike a világ legszebb, legtermékenyebb s ennél fogva legszerencsésebb vidékének, úgy hogy az ó-korban »Szerencsés Campania« (Campania Felix) volt a neve. Ennek legtermékenyebb része épen a nápolyi öböl környéke, a mely kiváló termékenységet jó részben a vulkánikus talajnak köszönheti, míg más részt épen ez a Vulkán hozott oly sok szerencsétlenséget és gyászt a vidék lakóira.

A változó magasságú és alakú Vezuv délkeletre fekvő legzélső csúcsa annak a vulkánikus területnek, a mely Ischia-val, Prociával, Solfatarával és Monte-Nuovóval kezdődik. A történeti adatokból előttünk ismeretes ó-korban a Vezuv nem volt működésben, úgy hogy az Augustus császár idejében élt geographus Strabó csak (V. 4.) következtetett egykori vulkánikus működésére. Nero császár alatt, 63. Kr. u. február 5. adott életjelt magáról rettenetes földrengéssel, a mely ezután több évben ismétlődött, míg végre Titus uralkodása alatt 79. augusztus 24-én elkövetkezett az a híres kitörése, a mely Herculanium, Pompeji és Stabiae városokat egész környékkel és több kis helységgel együtt eltemette. Az óta, habár rövidebb-hosszabb szünetekkel, folytonos működésben van.

Mikor és kik alapították Pompejit? mondhatnók a Vezuv tövében — mert egy mértfölnyire sincsen tőle — nem tudjuk. Valószínűleg az oskusok,¹ e vidék legrégebb ismert lakói sok századdal Kr. e. A város legrégebb épületeinek egyike, a háromszögű piaczon állott dór templom a VI. század stílusában, annak a görög befolyásnak eredménye, a mely a Kr. e. V. században egész Dél-Italiát elgörögösítette. Majd a samnitek kezébe jut, részt vesz a rómaiakkal (342—290) folytatott háborúban, ennek következtében Róma főhatósága alá kerül, de megtartja municipalis függetlenségét. A

¹ Állítólag *pompe* = öt oskus szótól származik neve is.

következő békés korra esik a város első virágzási korszaka. Az úgynevezett szövetségesek elleni háborúban (90—88) megint részt vesz, 89-ben Sulla ostromolja, végre 80-ban Kr. e. római gyarmatvárossá lesz Colonia Cornelia Veneria Pompeianorum neve alatt, kénytelen levén a veteranusok gyarmatos-csapatát befogadni s a városi terület egy harmadát nekik átadni. Az így kiszorult polgárok a város falain kívül alapítottak egy új városrészt Pagus Augustus Felix név alatt. Ez valószínűbb mint hogy a római gyarmatosok alapították ez új városrészt. Pompeji külömben csakhamar beletalálta magát az új helyzetbe, elannyira, hogy Augustus kora a város második virágzásának korszaka.

Pompeji gazdag kereskedő város volt. Lakóiban nemcsak a kényelem, hanem a művészet iránt is volt érzék. Nem hiányzott az áldozatkészség sem, a mint azt a középületek felírásai tanusítják. Így például a két Holconius testvér saját költségén építette az egyik színházat. Hajdan, a Vezuv romboló kitörése előtt, mintegy 400 meternyire volt csak a tengertől, a Sarno (Sarnus) vize pedig — a mely tengeri kikötőül szolgált — közvetlenül a város mellett folyt el. A Vezuv ismételt kitörései a helyzetet megváltoztatták. Külömben maga a város lávahalmon van építve, Nápolytól 24 kilometynyire. Kellemes fekvésénél fogva az előkelő rómaiak kedvelt nyaralóhelye volt, a kik szebbnél-szebb villákat építettek a város közvetlen közelében. Lakóinak számát, főkép az amphitheatrumból ítélve, 20—30 ezerre teszik, de ez a számítás nem egészen megbízható. Tudjuk ugyanis, hogy előadások csak ünnepélyes alkalmakkor tartottak, a melyekre azután a vidék és szomszéd városok lakói seregesen tódultak. Amphitheatrum tudtunkkal Pompeji közelében nem volt, ellenben színházat Herculánumban is ástak ki. Ha tehát a pompeji amphitheatrum 20 ezer ember befogadására elegendő volt, ebből nem szabad arra következtetnünk, hogy Pompeji lakóinak száma a 30 ezeret megközelítette, hanem legfeljebb csak arra, hogy a város és vidék lakói együtt töltötték meg.

Ezt a gazdag várost 63-ban a földrengés erősen megviselte, a mint azt még ma is minden kétséget kizáró módon látni lehet. Mert noha csakhamar hozzá láttak a köz- és magánépületek helyreállításához, mégis számtalan helyen meglátszanak az előbbi rongálás nyomai, megvannak a földrengés világos adatai.

Még nem heverte volt ki a város ezt a rémitő rombolást, a mikor 79. aug. 24-én az évezredeken át nyugvó Vezuv rettenetes kitörése (érdekes leírását Plinius adja két levélben VI. 16. 20.) végkép elpusztította, eltemette, beborítván először bőven borsónagyságú apró horzsakő darabokkal (lapilli, a nép nyelvén: rapilli) majd hamuréteggel, a mely az esőtől vagy a tűzhányó hegyből kilövelt víztől összetapadt. A kitörést földrengés kísérte, közreműködven a rombolásban.

Későbbi újabb kitörések a réteget csak kevéssel növelték; az átlag 7 meternyi lepel lényegében a 79. évi kitöréstől származik. A humus réteg, a melyben a növényzet tenyészik, vékony. Az élőlények a horzsakőesőben elmenekülhettek, de a hamu megfojtotta. Az összes holttesteket a hamurétegben találták.

A lakosok legnagyobb része megmenekült, a városban magában kevés halt meg; egy része a városon kívül, az országúton menekülésközben pusztult el, a minthogy délre a várostól, a Sarno partján több csontvázat találtak ékszerekkel. A városban 1861—78. összesen 116 csontvázat találtak. Újabb időben az elpusztultak számát 2000-re becsülik, de aligha nem sokkal többre kell tennünk.

Tűz, egyes szórványos esetektől eltekintve, nem hamvasztotta el a várost. A helyi égéseket ugyanis egész határozottan meglehet különböztetni a faneműek általános elszenesedésétől, a mely a nedvesség behatása alatt chemia processuson alapszik. Az ocker megvörösödése, mintha megégett volna, sem tűz következménye, noha okát mindeddig nem tudták adni.

Az eltemetés után a magasabb épületek részei kilátszottak a hamurétegből s így egy részt lehetővé tették a visszatérő lakosoknak megmenteni a mit még lehetett, más részt idővel különböző kutatóknak és fosztogatóknak az ásást, végre építő anyagoknak, főleg márványnak szerzését. Ezek a körülmények magyarázzák meg, miért találtak Pompejiben oly kevés kincset és ékszert, s miért vannak a templomok és középületek márványuktól megfosztva, feldúlva.

A középkorban Pompeji annyira feledésbe ment, hogy helyét sem tudták, sőt még 1594—1600 közt, a mikor Domenico *Fontana* mérnök a Sarno vizét Torre dell' Annunziataba vezető csatornát építette és részben Pompeji alatt vezette keresztül, figyelembe se vették az ásás közben felmerült épületeket, feliratokat. A hely nevét

1697-ben Bianchini állapította meg. Rendes ásásokat 1748 óta eszközöltek, majd buzgóbban, majd rendszeren lanyhán; 1825-ig kiásták a középületek közül a forumokat, a színházat, amphitheatrumot és néhány templomot, megállapították a város terjedelmét a várfalak kiszabadításával (legalább egyik oldalról) és kiásták az u. n. sírok útját.¹

Ez idő alatt azonban csak régiségeket, kincseket, értékes tárgyakat kerestek, terv nélkül ástak s a mit felfedtek, azt többnyire megint betemették, szóval a várost feldúlták.

Új korszak kezdődik az ásásokban *Fiorelli* Józseffel 1861-ben. Ő ugyanis, igen helyesen, célul az egész római provinciális város felfedését tűzte ki, hogy visszahelyezhessük magunkat a múltba, a régi városi életbe. Hangsúlyozta, hogy nemcsak a középületeket és gazdagok palotáit kell felfedni, hanem a szegények egyszerű házait is. E célból újra végig ment a régi ásások területén, újra kiásta a betemetett részeket, megtámogatta a romladozó falakat, gondoskodott a frescok és mozaikok védelméről. Tizenkét évet töltött el a régi ásások helyeinek kitisztításával. Azt mondják, a kik ismételve megnézték volt, hogy rá sem lehetett ismerni a régi Pompejire.

Fiorelli gondos ásása mutatta ki a város építésében a három korszakot, a szabályosságot, a főutcákat, a *cardo-t*, a *decumanus major-t* és *minor-t* (ez utóbbinak irányát azonban aligha helyesen sejtette), megállapította a város tervrajzát, a melyet az újabb ásások lényegében igazoltak. Ma már az egész városnak (662,684 □m.) mintegy fele van kiásva.

Fiorellinek saját nézete mellett sokat kellett küzdenie az ellenkező áramlattal, a mely Herculánium érdekében indult meg s a melynek egyik legékezebb szülő ügyvéde Beulé volt. Beulé és társai azt vitatták, hogy Pompeji további ásítása nem érdemes, mert a legékezebb rész ki van ásva, a többiben már egyebet mint szegény emberek egyszerű házait találni nem lehet. Ellenben Herculánium ásítása, mert azt nem túrták fel, nem rabolták ki, minden tekintetben ékezebb és jutalmazóbb lenne, noha hasonlíthatlanúl költségesebb is, nemcsak azért, mert mélyen fekszik a lávában és láva

¹ Ezt az állapotot ismerteti hazánkfia, Agyagfalvi *Goro* Lajos mérnökkari százados: *Wanderungen durch Pompei* (Bécs, 1825.) című művében 20 táblával, a mely munka a maga idejében becsülettel megállotta helyét.

alatt, hanem mert Portici és Resina városok felette levén építve, költséges kisajátítások szükségesek.

Az eredmény azonban Fiorellinek teljes mértékben igazságot szolgáltatott. 1874-től ugyanis mai napig az előkelő és érdekes házak egész sorozatát ásták ki, a legjutalmazóbb leletekre bukkantak, szebbnél-szebb falfestményeket találtak.

Mint hogy jelenleg uralkodó elv mindent, a mit csak lehet, a maga helyén hagyni, a pusztulástól megóvni, sőt a mennyiben lehet, helyreállítani, a város látogatása hasonlíthatlanul kellemesebb, gyönyörködtetőbb és tanulságosabb, mint eddig. Meglátszik ez a látogatók számának évről-évre való emelkedésén. Noha vasárnapokon és ünnepeken a bemenet ingyen, mégis az utóbbi évek átlagos jövedelme a belépti díjakból (személyenként 2 lira) 40 ezer lira.

A Fiorelli egyik tanítványától, Cozzi mérnöktől legújabban¹ kiásott ház, a Vettiusok háza, festményeinek szépsége és eleven-sége, peristyljének gyönyörű és gazdag márványdíszei miatt a leggazdagabbak és legérdekesebbek egyike, sőt szakértők állítása szerint a legjelentékenyebb magán ház, a melyet eddigelé felfedtek.²

A Vettiusok a legelőkelőbb családok egyike volt. A falakon található ajánlások szerint jelöltek voltak a közigazgatás legelső állásaira; gazdagságukról s mondjuk jó izlésükről, a házuk kényelme és fényje tesz bizonyosságot. A falfestmények csaknem mind az utolsó stíl szerint készültek, — túlnyomóan a földrengés utáni években, a melynek nyomait még teljesen elenyésztetniök nem sikerült volt. Márvány ékítményeinek gazdagsága pedig annál feltünőbb, minél ritkább a márvány magán házakban.

Az ó-kori életről szerzett ismereteinket ugyan e ház nem gyarapítja, de jól megmaradt festményeinek nagy száma, nehánynak ritka themája és ügyes technikáról, jó izlésről tanúskodó kivitele szép-

¹ 1894 szeptember végétől 1896 februárig. Megjegyzendő, hogy ásatások csak ősszel és részben télen folynak.

² *Niccolini*: »elle est la plus importante, et, jusqu' a présent, la mieux conservée de Pompeii«. *Neville-Rolfe*: »the finest house in the city«. *Mau*: »questa casa, la più importante senza dubbio di quante da molti anni sono state scoperte«. *Brouwer*: »non più di sedici mesi addietro, fu fatta una scoperta che supero qualunque aspettativa. nella via nona venne fuori la casa più importante e meglio conservata finora, la grande e bellissima casa dei Vettii.

művészeti érdekűek s párjukat ritkítják. Azon felül sok szobrocskát is találtak, bár a néhány üres talapzat (némelyek szerint) arra enged következtetni, hogy a legbecesebbeket vagy tulajdonosuk vagy későbbi kutatók elvitték.

Mau az ő részletes leírásában 192 kisebb-nagyobb festményt, 13 szobrászati tárgyat, 6 amphorát, 20 fali felírást ismertet.

És most, mielőtt körülnéznénk a házban, el kell mondanom egyetmást a pompeji díszítésekről, falfestményekről általában.

Mau Ágost alapos tanulmánya szerint Pompeji házainak ékítményei, a falak decoratioja, négyféle stílust mutatnak s mintegy kétszáz évnyi időközben állanak egymáshoz.

E négy egymásra következő stíl elseje a rómaiak uralma előtti időre esik, *kérgézési stílusnak* (Incrustations stíl) nevezi, a mely abban áll, hogy különböző tarka márványtáblákat, gipsz- és márványból készített vakolattal, úgynevezett stucco-val plastikusan utánozták. Legszebben látható ez a Sallustius házában, előfordul még a Faunus-házban, a basilicában és egyes nyomai más régibb házakban. Képeket nem alkalmaztak, de igen szép mozaikokat.

A második a római köztársaság idejére esik, *architekturai stílusnak* (Architekturstil) nevezi; ez a márvány burkolatot pusztá festéssel utánozza, a falat nem ékesíti, hanem architektonikus ábrázolásra használja fel, még pedig nem képzeleti alakokkal, hanem a valóságot utánozókkal. Fokozatos fejlődést mutat, a melynek utolsó szakában már apróbb festmények is fordulnak elő. Pompejiben ilyen keveset találtak, legkiválóbb a labirintus-ház. Rómában a Palatinuson és Diocletianus thermai múzeumában fordul elő.

A harmadik, vagy mint *Mau* nevezi, *díszítő-stíl* (Decorationsstil) a császárság első idejére, mintegy 50-ig Kr. u. esik, aegyptomi befolyás alatt áll s kiválóan ékítő; feltűnők szép, tiszta alakjai, gyöngéd, finoman eltérő színei. Ilyeneket találunk Caecilius Jucundus és Spurius Mesor házában.

Végre a negyedik, vagy *Mau* szerint *ékítő* (Ornamentalerstil) stílus 50–79 re Kr. u. esik, fantasztikus karcsú ornamentikával, a falterületek közepén nagyobb képekkel. Ez a tulajdonképeni pompeji falfestmény. A színek kevésbé gyöngédek, sőt ríktók, túlnyomók a piros és sárga; az ornamentek nem tiszta alakúak, de hatásosak. sokféleségük bámulatot kelt. Minthogy a házak a földrengés után

túlnyomólag megújítottak, a falfestmények 63–79 közt készültek, tehát ez utolsó stílusból valók.

Általában mind a négy korszakban jellemző az egyes falterületeknek úgy vízszintes, mint függélyes irányban három-három részre való felosztása. A vízszintes tagolásnál az alsó, legtörpebb rész rendszeren sötétebb a többinél. A nagy képek a — harmadik és negyedik korszakban — a középső, rendszeren legnagyobb, mezőben foglalnak helyet. A függélyes tagolás kezdetben oszlopokkal, utóbb phantasztikus architekturai vagy tisztán ornamentikai alakokkal eszközöltetett.

A pompeji falfestmények (a melyek mind al fresco és szabad kézzel készültek) megítélésénél nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy egy provinciális város — ha mindjárt gazdag is — magánházainak festményei. A legutolsó római divat szerint készültek s habár egyesek (mint a Vettiusok házában is néhány szobában) háttározottan ügyesebb — valószínűleg Rómából hívott — mesterek művei, mégis csak alárendelt, díszítési falfestményeknek tekintendők. A földrengés után bizonyára aránylag csekély számú mester segédeivel együtt készítette, még pedig elég gyorsan. Elhozták magukkal mintakönyveiket egész szobák faldiszei- ép úgy mint egyes képek számára. A tulajdonos választása után, saját ízlésük és a helyi viszonyok szerint a mintákon változtattak is, elvettek belőle vagy toldottak hozzá. Ez magyarázza meg ugyanazon tárgyú és conceptiojú képek különböző változatait. Az eredeti compositio, a mely többnyire kiváló tehetségre vall,¹ nem saját tulajdonuk, hanem a mint igen szerencsésen kimutatták, az Alexandriai korból (egyes esetekben talán még régibb időből) való görög festők műveinek utánzataiból készültek. Innen a meglepő egyezés az alexandriai és római elegia költők költeményeinek egyes helyeivel. De ha a conceptio nem is az övék, meg van érdemük a biztos kézzel, kétségbevonhatlan ügyességgel, finom színérzéssel és játszi könnyűséggel való kivitelben. Látszik, hogy még mint mesterséget is, művészi szellem lengte át. Megfontolandó még továbbá az is, hogy e képek nincsenek nagy megvilágításra szánva, a hol minden legkisebb hiba, tökéletlenség azonnal szembe ötlük. Azok az aránylag kicsi szobák, a melyek a világosságot csaknem kizárólag az ajtón át kapták, rendszeren ho-

¹ Ilyen kiváló kép például Iphigenia szándékolt feláldoztatása.

mályosak voltak. Ezért volt szükség élénk, mondhatnók ríktó és erősen elütő színekre. Ilyen viszonyok közt e képek hatása egészen más, mint akár a nápolyi múzeumban, akár ott helyben a tető nélküli falak közt a déli nap teljes fényében.

Végre megfontolandó az is, hogy az al fresco festés nem tűri a finomságokat, a részletek tökéletességét. A fresco mindig összbonyomásra számít.

A falfestmények négy csoportba foglalhatók. a) Legszembetűnőbbek az *eseményeket ábrázoló önálló képek*, rendszeren a fal középső mezejében. Ezek Helbig kimutatása szerint $\frac{3}{4}$ részben *mythologiai* tárgyúak (1968 közül 1400-nál több), még pedig különös előszeretettel szerelmi viszonyok ábrázolásai, minők Jupiter kalandjai Ledával, Danaeával, Európával stb. Mars és Venus légyottjai, Venus Adonisszal, Apolló Daphnisszal, a Diánát meglepő Actaeon, Ariadnet elhagyó Theseus, Ariadnet megtaláló Bacchus, a Nymphákat meglepő satyrok stb. A rémes és gyászos eseményeket ábrázolók is, minők Dirce, Medea, Iphigenia, Pentheus stb. mythusai, annyi bájjal és érzéki színezéssel vannak vegyítve, hogy a vidám környezetbe beleillenek s a tragikus hatást uralomra jutni nem engedik. A pillanatnyi szenvedély, a szerelem hatalma boldogságban és sikerelenségben egyaránt. az emberi test szépségei, istenek és emberek boldog percei, ezek a folyton ismétlődő themák. Kétséget alig szenved, hogy e képek túlnyomó részben az érzékek csiklandozása céljából vannak választva.

Ezeztől megkülönböztetendők azok az egyes vagy páros alakok, a melyek világosan tartva, rendszeren sötét alapon, az egyes mezőkben mintegy a levegőben szabadon lépdelenek vagy könnyedén lejtjenek: minők Eros a mint a Psychetől tartott lyrát pengeti, Amorok, Psychek, Satyrok, Nymphák, Maenadok, Centaurok, tánczosnők, bájos nőalakok candelaberekkel, kancsókkal, virágokkal stb. A leggyönyörűebbek közé tartoznak az u. n. Cicero-villában már 1749 ben talált 12 tánczosnő.

b) *Genreképek* a mindennapi életből, néha minden kendőzés nélkül, rendszeren azonban idealizálva. E képek legkedveltebb alakjai Amorok és Psychék. »Tánczolnak, énekelnek, játszanak, lakmároznak; fölemelt ostorral hajtanak hattyúktól vont járművet, nagy nehezen vezetnek egy oroszlán-fogatot, szüretelnek, összezúzzák a gabo-

nát egy malomban csinos kis szamarak segítségével, a melyeket virágfüzérekkel hajtanak. Vesznek, eladnak, halásznak* stb. (Boissier).

c) *Tájképek* genreszerű elevenítéssel. Apró tájképek, házak, sziklák, épületek a tenger partján s megelevenítve állatokkal vadászattal, törpékkel stb.

d) A szoros értelemben vett *architektonikus képek* karesú, phantastikus alakokkal, füzérekkel, szalagokkal, a melyek a tér szűk voltát eltüntetik, kellemes csalódást okozó és gyakran meglepő távlattal, erkélyekkel, ajtókkal és ablakokkal, a melyekhez élenkítésül járulnak álarczok, legyverek, eszközök, gyümölcsök, virágok stb. nem ritkán egyes kecses női alakok.

És most kezdjük meg vándorlásunkat!

A ház a hatodik régióban fekszik, a hol jelenleg is az ásátások folynak, keletre a Casa di Laberintotól és északkeletre a régiségéről híres Casa del Faunótól.

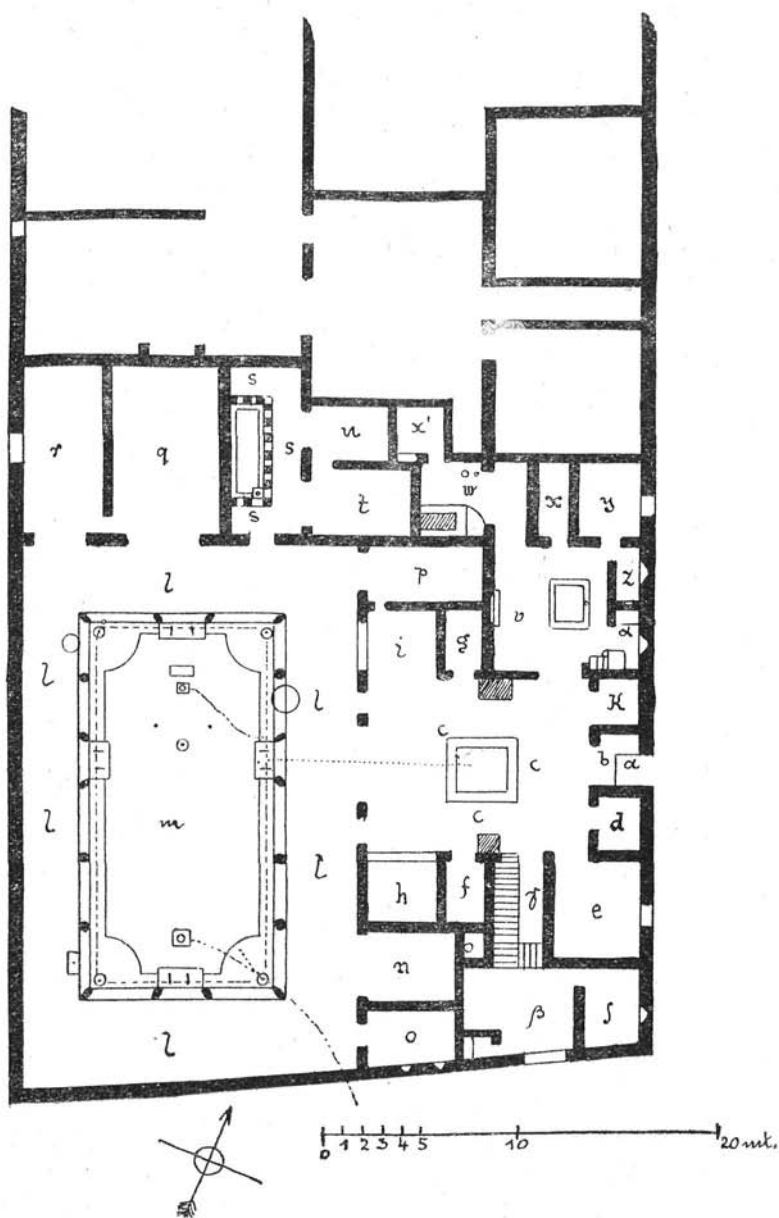
A ház alapja a római uralom előtti időből való; e körülménynek kétségtelen bizonyítékai közé tartozik a két ajtóval (szemközt a lő-, jobb oldalról a mellékajtóval) bíró *vestibulum* (a), minők Pompejiben több helyen, de mindig a római uralom előtti időből való házaknál, találtattak. A könyök alakú *fauces*-ből (b) jutunk az atriumba.

Az *atriumba* (c) belépve, jobbról és balról (γ és e, v és g, közt) találjuk a vassal és bronzsal kivert pénzesládák roncsait. Pénzt v. drágaságot nem találtak. Jele, hogy vagy a menekülés alkalmával magukkal vitték, vagy visszatérvén kiásták.

Az atrium nagy számú festményei csinosak. Figyelemre méltók a talapzat (Sockel) felett elvonuló fekete sávolyban az Amorok, a mint Fortunának áldoznak; nem különben magán a talapzaton az egyszínű gyermekalakok. Az atrium közepén levő impluvium márvánnyal volt kirakva.

A bejáratnál balra fekvő első szobában (d) csekély értékű festmények: Theseus elhagyja Ariadnet, Leander átúszik Herohoz. Utóbbi a testészeti naivságnak igen furcsa példánya.

Sokkal jobbak az atrium mellett balról fekvő első szoba (oecus vagy triclinium,) e) testményei, különösen a már tárgyának ujdonságánál fogva feltűnő Cyparissus, a kit az istenek cyprussá változtattak, hogy véletlenül halálra sebzett kedves szarvasa feletti fájdalom

A Vettiusok háza Pompejiben.

mától megszabadítsák. A haldokló szarvas kifejezése, a melylyel gazdájára néz, valóban megható. Szemközt vele látjuk Amort és Pant birkozni Bacchus, Ariadne és kíséretök jelenlétében. Felettük Leda a hattyúval, szemközt Jupiter trónján ülve.

A két *ala* (h, i) kétségkívül egyidőből való az atriummal. Nevezetes, hogy az atriumból nem u. n. *tablinum* vezet át a peristylumba, hanem egyszerű *porticus*.

A *peristylum*-ba lépve, kellemesen megvagyunk lepetve. A fedelek helyre vannak állítva egész pontosan a régiek fedélszerkezte szerint, a virágágyak teljes szinpompában ragyognak. Szemeink a ház lakóit keresik, úgy véljük csak egy pillanatra vonultak vissza.

Egyedül a szökőkutak locsogását nélkülözzük, mert a vízvezeteki csapokat mindenfelé látjuk. A szobrocskából ugyanis víz ömlött volt a márványmedenczékbe.

Megjegyzendő, hogy Pompejiben a vízvezeték bámulatos tökéletességre volt vive s az egész várost behálózta. A ház vízvezetékét rajzunk feltünteti.

Ott látjuk Bacchust, egy Satyrt tömlővel vállán, a szegletben egy ülő fiút nyúlal ölében. A hátmögben két fiú áll, egyiknek kezei hátra vannak kötve. Jobbról két gyermeket találunk bronzból, egyik kezökben szőlőfürtöt, a másikban hónuk alatt ruczát tartanak, a melynek csőréből egykor víz folydogált. A sarokban Satyr amphorával.

A kertben magában egy szép négyszögű és egy kerek márvány medence, edényalakú szökőkúttal, továbbá két kettős szobor (herma) oszlopon: egyik Bacchus és Ariadne, másik Silenus és Bacchansnő. A peristylum 18 korinthusi stílu oszlopa között három márvány asztal van elhelyezve oly módon, hogy azoknál a nap minden részében védetten nap- és szél ellen lehetett helyet foglalni. Mily kellemesen tölthette el azoknál idejét a ház asszonya bájos leányai-val, esetleg vendégeivel együtt kávé és thea mellett! Ha ugyan ismerték volna. E három márvány asztal közül az egyik az oroszlanfejekkel és lábakkal, kiváló szépségű mű, valóságos remek!

Több szobrocskán az egykori festésnek kétségtelen nyomai látszanak.

A peristylum fallfestményei jelentéktelenek, a hátsóterben lebegő alakok: satyr, bacchansnő, a bejárattól jobbra Urania múzsa.

A peristylum elején van két gazdagon kifestett ebédlő (triclinium). A baloldalian (n) látjuk a kis Herculest a mint Amphitryon és Alcmena jelenlétében a Junótól küldött két kígyót megojtja; szemközt Pentheust, a mint a Bacchansnők, köztük anyja és neje, — a kiket Bacchus hozott örületbe — őt széttépik büntetésü¹, mert Bacchus tiszteletét tiltotta; két Furia buzdítja őket: jobbról Dirce, a mint Amphion és Zethus a bikához kötözik. Ez utóbbi kép kétségbe vonhatlan rokonságot mutat a nápolyi múzeumban levő farnesi bika szoboresoporttal.

Brouwer Simon e három képről úgy nyilatkozik »Ha tre pitura, le piu importanti tra quante se ne conoscono« stb.

Neville-Rolfe szerint is »Three important pictures.«

És valóban, ha fényképeinken kénytelenek vagyunk is a színek pompáját sajnálattal nélkülözni, azért a compositio szépségében, az öltönyök redőzetében, az arcok kifejezésében, szóval az egész kivitelben a finom izlésű és ügyes ecsetű festőt felismerhetjük.

Tovább haladva az első szobában (Oecus = salon, p) jobbról megint három szép képet (»tre pregevoli dipinti«) találunk. A bal oldali falon Dädalust a mint Pasiphaënak mutatja a fából készített tehenet. Pasiphaë alakja meglepően szép. Szemközt Ixion bűnhődését látjuk, a mint a kerékhez kötözik. Iris pedig jelentést tesz róla Junonak. A fátyolos alakot léleknek, az alvilág jelképének, tartják. A jobb oldali falon van Bacchus, a mint Ariadnet megtalálja. Ezen az érdekesség a részletekben rejlik.

Most a kétségtelenül legszebb és legérdekesebb szobába érünk a peristylum jobb oldalán levő nagy salonba (q).

Legelőször feltűnő és érdekes, hogy a középső nagy képek hiányzanak. Kivágták, vagy azért, hogy elvigyék máshová, talán mint nagyon értékeset megmentésük, vagy, a mi valószínűbb, hogy mással helyettesítsék, a mit azonban a város elpusztulása megakadályozott.

A legszebbek kétségkívül azok a genreképek, a melyeken, a talapzat feletti fekete sávolyban Amorok tüntetik fel a következő jeleneteket, még pedig jobbról kezdve következő sorrendben:

Amorok a) egymáson átugranak, b) célba dobálnak kővel, c) mint füzérgötők és árulók, d) mint olajkészítők és árulók, e) mint kocsiversenyzők, f) mint aranyművesek, g) mint ványolók (kallók),

h) mint Vesta ünnepét ülők, i) mint szüretelők, j) mint bacchansok (Bacchus diadalmenete), k) mint bormérők.

Az Amorképek úgy számra, mint conceptióra és kivitelre nézve felülmúlják mind azokat a hasonló képeket, a melyeket eddigelé P.-ben találtak. Minél tovább, minél figyelmesebben vizsgáljuk ez apró alakokat, annál kedvesebbeknek, élethűebbeknek fogjuk találni, még a photographiakon is; pedig számba kell venni, hogy ezeken minden legkisebb karczolás vagy sérülés, a melyet a hely színén észre sem vehetünk, majdnem zavaróan meglátszik.

A valamivel alantabb elhelyezett hasonló sávolyon virágokat szedő Psychék vannak, a melyeknél főleg figyelembe veendőek ugyanannak az egyszerű tárgynak finom változatai.

Mint középső talképek a hosszú falon következők fordulnak elő: j. Agamemnon behatol Artemis szentélyébe, hogy a szent szarvastehenet leszúrja; Apolló (rémek alak) a Pytho sárkány megölése után. Mindkettő szép kivitelű. A baloldali fal hasonló szépségű festménye, Orestes és Pylades Taurisban Thoas (remek alak) és Iphigenia előtt, össze van rombolva. A talapzaton Amazonok láthatók színészi jelmezben és Bacchausnők. A vörös mezőben lebegő alakok párosával: Perseus és Andromeda, Bacchus és Ariadne, Apolló és Daphne, Poseidon és Amymone. A bejárat feletti falon Silenus és Hermaphroditus, a melynek megfelel a már említett díszes szobában (p) Satyrus (vagy Pan) és Hermaphroditus. Két kép, a melyek ma a legnagyobb cynismussal sem foglalhatnának helyet salonban vagy oly szobában, a melyben nők is megfordulnak.

Figyelembe veendőek ebben a teremben a gyönyörű ékítmények is a keskeny fekete mezőkben, nemkülönben a finom ékítménycikok a vörös mezőkben. A fal felső részének szép alakjai alulról nem látszanak jól.

E mellett a terem mellett van egy kis lakrész (s, t, u) a mely áll egy kis peristylumból, ebédlőből és hálószobából. Azt tartják, hogy a ház ura nőtlen fiának lakosztálya volt. Az ebédlőben látjuk Achillest Lycomedes leányai közt, a mint magát elárulja, Herculest, a mint az Athena öltönyét mosó Auget meglepi.

Visszatérve az atriumba, balkézt találunk egy kis atriumot (v) a házi istenek szent helyével, helyesebben festményével; továbbá eljutunk a konyhába (w), a hol az edények most is a tűzhelyen álla-

nak, a mint találták, mellette egy kamarába különböző házi eszközök számára, végre egy kis szobába (x^1), a melynek festményei semmi kétséget sem hagynak az iránt, hogy szerelmes találkákra volt szánva (venereum).

Az atrium másik oldalán vezet fel a lépcső a jelentéktelen emeleti szobákba, a melyekben a cselédség lakott; mellette egy szűk átjáró v. folyosó (γ) a kétségtelenül boltul szolgáló helyiségekbe (β , δ) vezet, a melynek a ház déli oldalán az utcázáról külön bejárása volt. Minthogy e bolthelyiségek a házzal összeköttetésben vannak, valószínű, hogy az üzlet a ház tulajdonosáé volt.¹

¹ A felhasznált irodalom: *Goro* Wanderungen durch P. Wien 1825. — *Presuhn* Pompeji. Die neuesten Ausgrabungen von 1874—1881. 2. Aufl. Leipzig 1882. — *Boissier* G. Archaeologiai séták. Budapest 1883. — *Overbeck* J. Pompeji 4-te im Vereine mit A. Mau durchgearb. Auflage. Leipzig 1884. — *Rohden* Pomp. a Baumeister-féle Denkmäler d. class. Altert. III. 1359—1375. — *Kekulé* R. Zur Geschichte der antiken Kunst, a nagy Bäderer Italien III. k. XXVII—XLIV. lap. Leipzig 1889. — *Mau* Aug. Führer durch P. 2. Aufl. Leipzig u. Neapel 1896. — *Brouwer* Simone La Casa dei Vettii. Roma 1896. — *Neville-Rolte* Eustace The House of the Vettii. Naples 1897. — *Niccolini* Feuilles de Pompei. Sur cinq peintures murales et une statue découvertes dans la maison des Vettii. Hely és év nélkül. (Roma 1896.) — *Mau* Scavi di Pompei 1894—95. Bullettino dell' imperiale istituto archeologico Germanico. Sezione Romana. Vol. XI. 1—97. lap. Roma 1896.

A székely-udvarhelyi római castrum és annak katonai fürdője.

(2 rajzzal.)

A millenáris monographiák érdekében országszerte megindult tudományos bűvárlat révén jutott nekem is osztályrészemül Udvarhely megye őskori leleteinek és telepeinek felülvizsgálata. Ebbeli munkásságom egyik eredményét képezi a Hargita alján elhelyezett s fekvésüknél, stratégiai czélzatuknál fogva Dacia löhadiszállásának s az aranytermő Érczhegység védelmére szánt őrvidek, valamint az ahhoz tartozólag a két Küküllő forrásvidékétől az Olt alsó rákosi szorosáig emelt védtöltés, vagyis a Limes dacicus keleti részének régészeti magyarázata.¹ Alábbi soraimban az egész hargita-alji őrvonal központi állomásának Székely-Udvarhelyen létező castrumáról és e castrum balneumáról óhajtók a Múzeum-egyletnek beszámolni.

I. A székely-udvarhelyi római castrum helyrajza.

Székely-Udvarhely római emlékeiről az első biztos irodalmi adatokat Szigethy Gyula Mihály collegiumi tanárnak köszönhetjük, aki a Felső-Magyarországi Múzeum 1828. évf. 1471. lapján ezeket írja: E várost a rómaiak Ulidavnak hitták s hogy itt római colonia volt bizonyítják a . . . . . »római mesterség maradványai, merően fekvő kőfalak, pénzek, pogány istenek képei, hamuvedrek, mezei utak « És Orbán Balázs mindenre kiterjedő figyelmét mégis a legújabb időkig elkerülték ezek a nyomok, úgy, hogy az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1887. január 25 iki ülésén össze-

¹ A Limes dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhely megye éjszaki és keleti hegységeiben Oroszhegytől Alsó-Rákosig. Archaeol. Közlemények XIX. (1895.) kötete 1—54 lap 35 rajzzal.

gelhetett először az 1870-ben bizonytalan helyen felmerült, valamint a Baromvásártérnek 1874-beli területrendezésekor napfényre jutott és Dacia nagyérdemű buvára: Goos Károly néhai segesvári ág. ev. gymnasiumi tanár által először az Archiv des Vereins für Landeskunde 1874. évfolyamában, majd az 1876-ban Budapesten tartott nemzetközi ősembertani congressus tiszteletére a nagy-szebeni honismertető egyesület megbízásából »Chronik der archaeologischen Funde Siebenbürgens« cím alatt kidolgozott jelentésben foglalt leletekről nyert értesüléseit. Mindezen adatokat Jakab Elek is feldolgozta »Budvári és budvárkörnyéki leletek« címmel az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1894. évi ülései egyikén előadott s az Archeologiai Értesítő 1894. január 15-én megjelent 3. füzete 210—216 lapjain közzétett értekezésében.

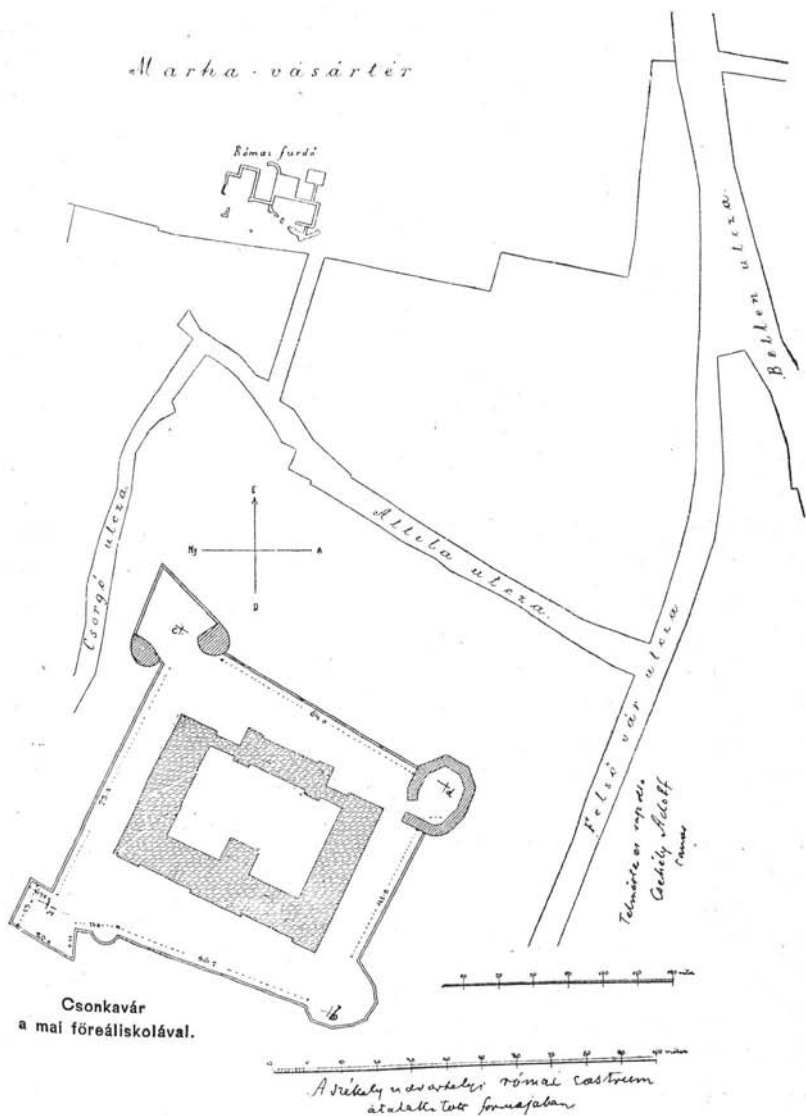
Utídava (Οὐτίδαυα) nevét Ptolemaeus Geographiája¹ a Kr. u. II. század közepén épen Dacia virágzási korából örökíti meg. A második szelvényben 53° 10' szélesség és 47° 40' hosszúság alá sorolt Utídava sem a Tabula Peutingeriánának² a legújabb meghatározások szerint K. u. 365 szept., 366 májusa közti időszakból eredő s egy colmari szerzetes másolatában átörökölt állomási sorozata; sem a szintén régiebb itinerariumokból s a ravenvai névtelen³ által összeállított helynevek között, nem ismétlődik. Goos Károly,⁴ a ki pedig Ptolemaeus helyneveiből *Saudavat* (51° 30' É. sz. 47° 30' K. h.) Zetelekához és *Praetoria Augustat* (52° 15' É. sz. 47° 15' K. h.) Énlakához próbálta osztani, Utídavat a keleti Kárpátokon is kívül a Szereth, Hierassus-Arassus völgynek a Bistrica betorkollásán is felül, majdnem a Moldova beszakadásánál *Bakau* táján kereste és Székely-Udvarhelynek megfelelő nevet, az ó-kor névtárában szorgos kutatás után sem találta meg. Sz.-Udvarhely castrumának elnevezése tehát a jövő problémájául marad; de addig is kétségtelen bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy a helyőrségi táborhelyet Sz.-Udvarhely közepén az u. n. „*Csonkavár*“ képezhetette.

¹ Claudii Ptolemaei Geographia edidit C. F. A. Nobee. Lipsiae 1845.

² Dr. K. Müller Die Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingerische Tafel. Einleitender Text von Conrad Miller.

³ Grenovius Anonymus Ravenn. 1722. Pomponium Mela kiadásához csatolva IV. kv. C. 7. 774. laptól.

⁴ Carl Goos Studien zur Geographie und geschichte des traianischen Daciens. A segesvári ág. ev. gymnasium 1873/74. Értesítője.

A székely-udvarhelyi római castrum átalakított formájában.

Az állami főreáliskola épülete által jelenleg elfoglalt belső területén állott az a zárda-templom, melyet Kunits (Dacia Sic.) és Benkő (Milkovia I. köt. 499. l.) minden elfogadható forrás nélkül Szt. László 1073-beli építményének emlegetnek. Az Orbán Baláznál feljegyzett köríves ablakrészletek azonban XIII. századra utalnak inkább. A templommal párhuzamos épületsor a keresztirányúval együtt eredetileg zárda-épület lehetett s utóbb, midőn a János Zsigmond ellen 1562. feltámadt székelység megfenyítésére a segessvári országgyűlés határozatából *Székely-támadt* várává alakították át a régi romokat, ide kerültek a parancsnoksági épületek¹ is, magától érthetőleg úgy a bástyák, mint a külfalak és belső épületek anyagául a régebbi itt létezett épületek s épen az eredeti római maradványok szolgálván. Hisz Udvarhely nevét is a régi, ismeretlen eredetű várra vonatkozathatjuk. Az ott talált *udvarból* alakult azután középkori *Udvarhely* vára, valamint elnevezése is.

Mellőzve a várra vonatkozó további történeti adatokat csupán azt kívánjuk kiemelni még, hogy a János Zsigmond által építtetett négy szögletbástya és azok összekötő falazata által okozott nagy alakváltoztatások daczára még mindig könnyen felismerhetjük a *Csonkavár* alaprajzán a *római castrum egykori* négyszögét. (L. I. rajz.) A külső sánczok eredete is római s a *Székely-támadt* építőinek alig kelle azokon a haladott katonai követelményekhez s a löfegyverekhez mérten valamit átalakítani. Sőt az ily szerkeretű és mély sánczaikkal, szabálytalan alakjukkal feltűnő „*földvárakat*“ egész Daciában még a rómaiaknál is régibb s épen dáki eredetűnek ismertem fel. Így Hunyadmegyében az Algyógy-Csigmo határán épült *Gemizara* castruma is egyenetlenül kimetszett földvárat képez. Háromszéken *Komollót* tekinthetjük a székely-udvarhelyi *vár* méltó párjának. Erre emlékeztet a Maros völgyén Vécs vára, a *szentpéterfalvi* végvár az Egregynél (Zilah mellett) stb. A délről bevezető és most is bejáróul használt töltés *Komollónál* is olyan, mint Sz.-Udvarhelyen. A János Zsigmond korabeli bástyák helyén szöglettel záródott vagy egyszerűen ki volt kerekítve földvárunk. Ezen az oldalon ma 56·7 méter a várfal hossza. Eredetileg azonban 85 m. becsülhetjük

¹ Orbán Balázs A Székelyföld leírása. Első kötet Udvarhelyszék 1868. 589 l. a vár és a reáliskola építése folytán megsemmisült belső épületek alaprajzát szintén közli.

a bástyafokok közepéig képzelt (a—b) római sáncz(fal-vonalat és 90 m. mérhetünk az ellenkező (a—d) éjszaki falra (ma a bástyák nélkül 67 m.) A keleti és nyugati falak a létviszonyoknál fogva még nagyobb eltérést mutathattak. A keleti (c—d) fal hossza 70 m.; a nyugati (c—a) azonban 90. m. lehetett. Ime tehát a daciai castrumok egyik középszeresét képezte Sz.-Udvarhely castruma.¹⁾

Székely-Udvarhely castruma tehát a kisebbek közé tartozott s a bélyegeivel itt kimutatható *Cohors I. Ubiorum* germaniai eredetű legénységének jó részét állandóan a külső őrállomások és a szomszédos *Homorod-Szent Pál* castruma igényelték. Tisztán katonai őrállomást képezvén, itt a keleti Sarmat lapályról fenyegető scythák, roxolánok örökös tűzvonalában polgári jobb módú lakosság alig választá otthonául s azért nagyszámú felírással emlékeztek sem igen rendelkezhetett. A mi faragvány felirat itt létezhetett, azt a zárda és az 1562-ki vár építői semmisíthették meg.

II. A székelyudvarhelyi castrumhoz tartozó római fürdő.

Alig 120 méternyi egyenes légtávolságban a Csonka-várat körülfogó Csergő és Attila út-árok egyesüléséből kivezető Attila utcavég előtt, a város éjszaki széle és a vasúti állomás között elterülő Baromvásártér 1874-iki terület-rendezése deríté fel az udvarhelyi castrum katonai fürdőjének létezését. Vánky Kálmán tagosító mérnök s az akkori munkálatok vezetője, szíves vala a város költségén eszközölt terület-egyengetés közben kezük ügyébe került falak helyét megjelölni nekem is, s az ő útmutatásai nyomán 1894. júliusában Solymosy Endre ev. ref. collegiumi tanártársam lekötelező közreműködésével Ugron János alispán megbízásából tovább folytatott ásatás rendén szerencsésen megállapíthatám a fürdő szerkezetét.

A város érdekében fogantatott 1874-beli munkálatoknál igen

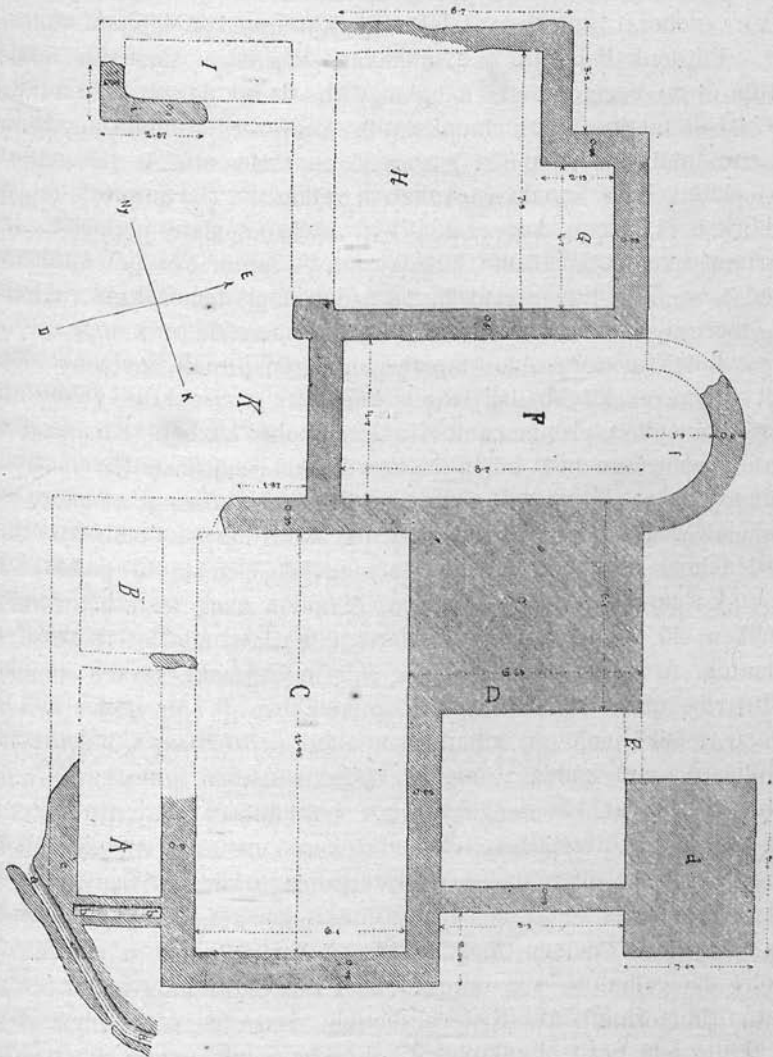
¹⁾ A Torma Károly által kinyomozott *Limcs dacicus* éjszaki végvárjaiból Tihónál a Szamosra néző Gredistye kelet-nyugati fala 126 m., észak-déli fala 116.25 m. *Romlottnál* Certia az Egregy partján kelet-nyugati fala 210 m., észak-déli fala 150 m. Magyar-Egregynél Largiana a helységtől délre eső Cetate kelet-nyugati fala 183.5 m. a dél-északi 120 m. Vármező felett a Gradistye vagy Cetate hegyen kelet-nyugati 127 m., dél-éjszaki 183.75. Sebesvár aljánál kelet 202, nyugat 205, dél 119, éjszaki 21 m. Alsó-Ilosva 182.06 m. minden oldalról stb.

természetesen kedves gondot fordíthattak az alapfalak szerkezetének és elrendezésének kipuhatolására. Minthogy a Küküllőnek lejtő terület a Baromvásártér megállapított színvonalán alul esett, ilyenformán a rendezési munkálatok a katonai fürdő substructioninak javarésztét is áldozatul követelték, úgy, hogy helyenként az alapfalak is teljesen megsemmisültek. A válaszfalakat és átjárókat ásatásaink közben megkülönböztetni már alig sikerült.

Vánky mérnök elbeszélése szerint akkor még a téglafűtéshez szolgáló hengerek, a suspensúra, vagyis a függő padló stucco-rétegeiből egész nagy táblák akadályozták a munkálatokat, úgy, hogy csakányokkal kellett utat nyitniok. Az akkor napfényre került leletek egy részét Szöcs Márton kir. ügyész gyűjtötte volt össze, a kinek özvegye 1894-ben Ugron János alispán felszólítására mindent oda ajándékozott ismét az alakulóban levő megyei múzeumnak. Goos Károly segesvári tanár közel lakóhelyéről szintén ellátogatott az ásatás színhelyére s az ő feljegyzéseinek köszönhetjük arra vonatkozó adatainkat is. A leletek között voltak: érmek Antonius triumvirtól Vespasianus, Traianus korán át Dacia végső időszakáig, M. Julius Philippusig Kr. u. 274-ben. Fegyverek: lándzsák és nyilhegyek mind vasból. Házi eszközök: ekevasak, kalapácsok (egyik nyele fűröl is szolgál), balták, vésők, kések, szegek, szekérvasalási darabok (tengegy-szegek, kerékvasak.) Ékszerekből: arany-, ezüst-, bronzfüggők, gyűrűk, fibulák, hajtűk, gyűrűs kulcsok, csontfésű, egy átlukasztott s kikalapált rézdarab (FRONTO PAVLINI F[ilius], egy méceses FORTIS ismeretes bélyegjegyével.) A fürdőzők nagyszámú csontárat, ruhakapcsoló tűt, hajtűt veszítettek el. Egy Dianát ábrázoló gemmát (a fej mellett 2 sisakos fő, alul 2 őz) a segesvári ág. ev. főgymnasiumnál láttam.

Vánky Kálmán mérnök neje is melegen érdeklődően az ásatások iránt, szintén szívesen vala velünk a helyszínére kifáradni, megmutatva azon helyeket, hol a vastag cement-padló rétegeket a cement-mészbe erősen berakott vízvezető agyagsöveket, melegvezető hengereket találták.

Saját ásatásom csupán az alapfalak roncsaira szorítkozhatott, a hol már lelet alig merült fel. A Küküllő, illetve a vaspálya felé eső mélyebb szárnyat erősen megrongálta s részben meg is semmisíté az 1874-iki tereprendezés, mely az innen lebontott törmelékkel

A székely udvarhelyi római fürdő alaprajza.

töltötte ki a tér egyenetlenségeit. Az építő katonaság bélyegeinek két változatát, egy domboru: CIVB nyomatot és egy mély nyomatot: CIVB: C(ohors) UB(iorium) találtam fedélcserepeken és építő téglákon.

Fürdők bejárója (a Csonkavár, vagyis a Castrum felől az Attila-uteza végére esett, a hol egy (b--b-vel jelzett) küszöböt az 1874-beli talajrendezési munkálatok kényszerű rongálásai daczára in situ találtunk. Onnan a jegyszedő, capsarius által is használtatott (A) előfülkébe s annak irányában a vetkezőbe (B) jutottak, melyből jobbra a (11.95 m. hosszú és 6.1 m széles) téglány alakú (C) frigidarium (hideg tükörfürdő) következett. A terem közepét kitöltő víz-medence falát hullámzatosan barázdált téгла-lemezekkel rakhatták ki, mert ilyeneket a szétromboltság daczára találtunk még.

Innen a szomszédos tepidariumba (D) jutunk, mely az előbbinél valamivel kisebb helyiséget képezett s éjszokról valószínűleg favázból épített propnigeumból a lerombolás közben (E) megállapítható praefurniumon át külön fűtőkészülékkel rendelkezett, valószínűleg téli időszakra, a midőn a szomszédos *caldarium* (F) melege nem vala elégséges a tepidarium langyos légfürdőjének előidőzésére. A terjedelmes teremben a falak mentén kétségen kívül padok kínálkoztak a társas-fürdőzők számára. A midőn azok testi hőmérséklete kellően elő vala készítve a *caldarium* (F) használatára: akkor oda mentek. A szintén tágas (8.7 × 4.7 m.) éjszaki részén majdnem Vitruvius útastításának megfelelő méretekben (3.7 m. széles és 1.9 m. sugarú) félkör alakú (f) kihajlásban állott a *labrum*, a hidegvizes leöblítésre szánt káddal; míg az éjszaknyugatra mutató (4.7 m. hosszú 1.25 m. szélességű) egykor bolthajtásos praefurniumon (G) át nyerhette fűtését. És e fölött a szokásos méternyi magas fülkében foglalhatott helyet a meleg vizet tartalmazó kád, sőt azon belül a vízforraló üst is annak idején. Itt a fűtőszerkezetét, a szén és hamu maradványait is bőviben megtaláltuk. A kijáró ismét a castrum felé délre szolgálhatott, s a falrönsökből ítélve, ott még egy kenő szobán (unctorium) át (K) érkezhettek vissza a vetkezőhöz (B). A Küküllő felé néző éjszaknyugati sarokban találjuk az alapjában is teljesen összerongált gőzfürdőt (laconicum), s annak belépő apodyteriumául vehető éjszaknyugati szöglet-helyiséget (I), mely a *caldarium*-mal (H) közös fűtőszerkezettel rendelkezhetett. A végső fülkét (O) a gondnok lakószobájául és őrhelyéül képzelhetjük, s az terméskövel volt kipadólva.

A tepidarium, caldarium és laconicum melegítését légfűtési rendszerrel eszközölték. A két utóbbiban agyaggal jól kidöngölt, a tepidariumban kikövezett alapot téglapadlóval fedték. Erre 0.068 m. vastag 0.2 m. négyzetes téglákból (egymásra 7-et rakva) olyformán rakták a tartó oszlopokat, hogy a tégták közeit marhaszőrrel kevert *cement-réteg* képezte a jobb hőtartás kedvéért. Az oszlopokat felülről 45 cm. négyzetes téglalapokkal úgy befőttek, hogy szabályos függő padló (suspensura) keletkezett, melyet aztán 0.15 m. vastagságban apróra tört tégladarabokból és cementből kevert anyaggal (ruderatio) beöntötték s felületét erősen lehengetve, kőkeménységű vérvörös és majdnem hajszálnyi vékony talajmázzal (maltha) üvegsímára csiszolták. Az a stucco kőkeménységet nyert a szilárdulás után s még Sz.-Udvarhelyen is, a hol pedig az ismételt ásatások a felső réteget összezúrták, jókora darabokban találhattunk. Vánky mérnök elbeszélése szerint azonban az 1874. terület rendezéskor csákányokkal is alig bírták szétütni. E függő padló (suspensura) alatt a caldarium és a laconicum hőmérsékletének állandósítására és fokozására, a falak belső hosszában, most a lerombolás után többé ki nem putható magasságig négyszögletes, kívül gondosan bevakolt, belül egymással négyszögletű réseken közlekedő melegítő csöveket alkalmaztak. De Székely-Udvarhelyen ép úgy, mint Várhelyen¹ és Alsó-Ilosvának Torma Károly által mintaszerű pontossággal kiásott nagyobbik fürdőjében (29 cm. magassága alul, 10.5 felül, 6 cm. átmérőjű) hengeres palaczkalakú melegvezető csövek is mutatkoztak.

Balneumunk egyes helyiségeinek oldalfalai lehér színlómésszsel valának lesimitva. Falfestmény részleteket nem találtunk; de egyes oszloptöredékek és stucco-darabok arra utalnak, hogy a bejáróknál kőoszlopokat alkalmaztak s belül is stucco-párkányzatok és oszlopok emelték az egésznek diszét.

Vizét a város felett keletre a *Szarkakő*-hegy felöli magaslatokról most is beszoigáló, s az országúttól is áthidalt árok irányában vezethették le. A belépő előtt jelzett vízelvezető és téglával kibélelt csatornát 3 meter hosszúságban megtaláltam. Ebbe ömölhetett a caldarium elhasznált vize s szabályszerű csövezeték hozhatta a szük-

¹ Király Pál *Ulpia Traiana Augusta Colonia Dacica Sarmizegetusa metropolis*. Budapest 1891. Athenaeum 107 és Szabó Ferencz földrajz-történelmi könyvtárában megjelent Dacia provincia Augusti I. kötet 187. l.

séges vizet. A jól beágyalt vízvezető agyagsöveket is megtaláltuk. Az épület ólomvezetéke elpusztult, illetőleg a gótok pusztításának esett áldozatául.

A fürdőzők által elveszített ékszerekből, csont-tükből, fibulákból ítélve, a katonák családtagjai s a Csonkavár castrumától épen a fürdőig a Csorgó és Attila-utczák tájára helyezhető *Kaunabe* lakossága között a nők is jelentékeny számban lehettek.

A székely-udvarhelyi castrum és katonai fürdő egészen a keleti határszélre, a Szarmat-lapályról annyiszor megújult támadások örökös tűzvonalaiba esett. Történetét idáig mély homály borítja s az egyetlen útbaigazító jelt a Philippus Arabssal záródó éremletek szolgáltatják.

Philippus kormányzási első éveit az Aldunánál és Dáciában a góthok és karpok támadásai teszik emlékezetessé. A góthok a Keleti-tenger partjairól előbb hatolva, már 167 től Kr. u. a Sudet-herziniái hegyrendszerből a Kárpátokig elhelyezkedett népek területeit erőszakosan megbolygatva, a markomann háborúk felidézöiül tekinthetők. Minthogy ezt a néprajzi védvonalat akkor nem szakíthatták át: 200 körül a Pontus Euxinus felé fordultak s a Dacia külső határszélein elhelyezkedett bastardokat háborgatták. 215 körül már a Duna deltáiban, az egykor Moesiához számított Szereth Hierassus és Pruth (Borysthenes) vidékén fészkeltek be magukat s ott Caracalával harcoltak. Maximius, a későbbi császár Macrinus idejében (217/8) Moesiában lakozva a góthokkal és alánokkal ajándékokat cserélt.¹ Lehet, hogy a rómaiak szintén ajándékokkal biztosították a szomszédsági jó viszonyt.² Ilyen évi ajándékokat követeltek a felbátorodott *karpok* is Tullius Minophilustól Moesia helytartójától. Körülbelül ezt a területi elhelyezkedést szemléletli a Tabula Peutingeriana, a midőn a góthokat Daciától keletre s ezeken kívül is a gepidákat, nyugat felé a *szarmatákat* (kik alatt hihetőleg a Duna-Tisza

¹ Capit. V. Maximini duo C. 4. Sub Macrino, quod eum, qui imperatoris sui filium occiderat, vehementer odisset, a militia desit in Thracia in vico, ubi genitus fuerat, possessiones comparavit ac semper cum Gothis commercia exercuit. Amatus est autem unice a Getis quasi eorum civis. Alani quicumque ad ripam venerunt amicum eum donis vicissim recurrentibus adprobabant.

² Jordanis (De Ges. orig. 19.) írja: Nam quamvis (Gothi) remoti sub regibus viverent suis reipublicae tamen Romanae foederati erant et anima muna percipiebant.

közt *jazigok* értendők), s éjszak felé *vend* és más szlávokat jelölt.

Ez a szomszédság rendkívül kétségbeejtő helyzetet teremthetett a Hargita aljának római táborhelyeire, de legkivált a *gyimesi*-szoros nyilatán épen az ellenséges népek czéltablájául szolgált udvarhelyi castrumra nézve. A karpok rablótámadásaitól szerencsésen megszabadult daciai lakosok egyike, a ki nevéből ítélve, alkalmasint a katonai telepek üzletemberei közé tartozott, Apulumba menekülve hálaülködik Jupiternek a karpoktól való szerencsés megszabadulásáért.¹ Akkora volt a rémület ez éjnap támadások korában, hogy *Galerius* (a későbbi császár anyja) is a Dunán át Moesia superiorba átmenekül a *karpok* veszélyes közelségéből.²

A veszedelem nagyságát eléggé jellemzi, hogy maga *Philippus* császár személyesen sietett a minden oldalról veszélyeztetett tartomány védelmére s minden oldalról oda összpontosított haderővel szoritja túl, nagy hihetőség szerint épen a két Küküllő vonalán s a gimesi szoros felé a karpokat és szövetségeseiket. Kr. u. 248-ban fényes diadalmenettel ünnepli a római senatus Philippus diadalát Dacia határait megerősítik újra, a helyőrséget megerősítik, a góthoknak ígért ajándékokat felmondták, s mindenki bizalommal tekintett a fényes hadi sikerek után a jövőndő elé.

Csakhogy a góthokat a véres tanúság sem szoríthatá többé tűzhelyeikhez. A népvándorlás ellenállhatatlan hullámtorlatai őket sem hagyák nyugodtan s a véginségtől csakis újabb rabló hadjáratokban kereshettek szabadulást. Ilyen formán *Ostrogotha* góth király Moesia és Thracia virágzó gyarmataiban keresett kárpótlást s oly elkeseredett kitartással folytatta a küzdelmet, hogy *Decius*, a későbbi császár és akkori helytartó személyes bátorságával sem fordíthatá a római sasok felé a szerencsét. Sőt a legiok fegyelmetlensége egyenesen az ellenség kezére játszotta a csaták sikereit s a büntetésből elbocsátott legionariusok nem átallozták az ellenség soraiba lépni, úgy hogy utoljára a *góthok*, (*taifalok*, *astingok*) mellett saját volt alattvalói ellen is kénytelen vala a minden oldalról szo-

¹ Corpus Inscript. Latin. III. 1051. J(ovi) O(ptimo) M(aximo) G. Val. Sarapio a *Carpis Iibertus* pro salute sua et suorum v(otum) l(ibenter) p(osuit).

² Lactantius: De mort. persec. c. 9. infestantibus Carpis in Daciam novam transiecto amne confugerat.

rongatott Decius védekezni. Csakis Marcianopolis megostromlása után sikerült a góthokat visszavonulásra bírni, miután otthonukban ők is fenyegetve látták magukat a gepidák által. Ellenfelükkel leszámolva ismét Róma ellen fordultak, a mikor Ostrogotha a pártok versengésének áldozatául esett. Utóda (Kniva) még nagyobb erővel készült a támadásra s a moesiai legiok kétségbeesett helyzetükben Decius császárnak kiáltják ki, azon reménységben, hogy az ő befolyásával megfelelő segítségben részesülnek. Decius a nem várt és nem keresett méltóságot katonái megnyugtatóására fogadta el csupán és Pilippust levélelileg biztosítá, hogy a mint Rómába térhet, azonnal kész lemondani. Adott szava daczára nem térhetett ki a féltékeny imperator elől, a ki Veronánál csatára kényszeríté, melyben azonban maga is elesett.

Ez a viszály s a moesiai és daciai helyőrségnek a császárok versengésébe vegyülése a barbárok harci kedvét és vakmerőségét újból feléleszté, úgy hogy Decius egész Daciát feldúlva találta, sőt már Pannoniában a Dunától is harczolva hatolhatott előre.¹ Még Apulum (legio XIII. gemina praetoriuma) sem kerülhette el a pusztulást s Colonia Nova Apulensisként hálálkodik 250 ben Deciusnak, mint restitutori Daciarum.²

S ha már Apulum a hatalmas központi vár ily siralmas sorsra jutott, minő szomorú helyzete lehetett a határszéli váraknak! Decius vaserélye, katonai ügyessége ideig-óráig új életre galvanisálta az elalélt s a barbárság örökös támadásaiban kimerült Daciát. Lehet, hogy itt a távol végvidék ujjáteremtőjét ünneplé Deciusban, a ki szervező tehetségét a nehéz, válságos időkben annyira érvényesíteni tudta. Az udvarhelyi fürdő érem-leleteinek 248-al záródó sorozata s az a szembeötlő pusztulás, a mit a fürdő falrészletei illusztrálnak, aligha nem arról tanúskodnak, hogy ennek a vidéknek rómaisága Deciusal véget ért s a hátralevő rövid pár évet már aligha küzdöttek rendszeres táborhelyen az ide vezényelt segédcapatok.

¹ Aurel Vict.: Decii barbaros trans Danubium persectantes.

² C. I. L. M. 1176 Imp(eratori) Caes(ari) C(aio) Mess(io) Quinto Tra-ceno Decio P(ío) F(elici) Aug(usto) P(ontifici) M(aximo) torb(unia) pot(estate) II co(n)s(ulari) II P(atrici) P(atriciae) Restitutori Daciarum Col(onia) Nova Apulensis.

Meráni Gertrud gyilkosai.

Régi történet, de mindig új: küzdelem a hatalomért . . .

III. Béla királyunk 1196-ban meghalván, két fiút hagyott maga után; Imrére szállt a korona, Andrásnak, az iljabbiknak, már régen tervbe vett keresztes hadjáratának keresztülvételét hagyományozta, — persze a hozzá szükséges pénzt is.

Nagy atyák szelleme csak a legritkább esetekben szokott az utódokra átszállni; András hercegnél ez nagyon is valósult. Őt sem az atyái végakarata, sem a dicsőségre való kilátás nem tudta rábírni, hogy a meglehetősen fárasztó hadjáratot teljesítse; ő csak valamely homályos ösztönt akart kielégíteni, melynek sugallata értelmében az uralkodó méltósága palástjával a földi élet összes élvezeteit betakarni vélte. Nemsokára atyja halála után Imrétől a tótországi hercezség átengedését kérte.

Felvillant a fegyver, a mački csata András győzelmével végződött, minek következtében 1198 óta tótországi herceggé vált. A következő évben (1199) a Balaton melletti Rádnál vívott ütközet azonban Imre győzelmével végződött, András a rokon osztrák fejedelemhez, VI. Lipóthoz menekült. Itt tervezték aztán a trónkövetelő nősülését.

1162-ben előfordul az országnagyok sorában bizonyos Ompud. 1165—1169-ig nádor, később pedig dalmát-horvát-tótországi bán, mely minőségben III. Béla uralkodása alatt (1173—1196.) Görögországban magyar segédhadat vezényelt. 1199-ben ráakadunk Ompud (in) szolnoki főispánra. Ha már most szemügyre vesszük, hogy e név az akkori okiratokban az országnagyok sorában máskülönben nem fordul elő, ezt az Ompudot bátran Ompud bán fiának vehetjük, mert hogy Ompud bánnak fia volt, külföldi forrás bizonyítja. Andechs-Meráni III. Bertold gróf, ki 1173. táján Isztria és Krajna örgrófja, 1188. táján pedig már nem él, mint isztriai örgróf Tegernseei Ruprecht apátnak írja, hogy *Ompudin herceg fiához már férjhez ment leányának* egyik lovát küldje, — adott alkalommal majd megfizeti (Bertold) az árát.¹ Miután öregebb Ompudin még

¹ Petz, Script. IV. 2, 12.

III. Béla alatt bán, III. Bertold gróf azonban már 1141. előtt nős volt, ennél fogva chronologiai tekintetben mi sem szól az ellen, hogy Ompud bán fiában Andechs-Meráni III. Bertold vejére, illetőleg IV. Bertold nővérének férjére ráismerjünk.

Már most kétségkívüli dolog, hogy I. Ompüd, ha már azelőtt nem is voltak Horvát-Tótországban birtokai, mint e két tartomány bánja mindenesetre szerzett azokat magának s hogy ennek következtében fia és ennek neje őt gyakrabban tartózkodott. Miután András királyfi 1199 és 1200 között fivérével Imrével megint kibékült és 1200 óta újra Tótországban székelt, majdnem apodiktikus biztossággá válik, hogy II. Ompüd neje a királyfi figyelmét fivérének leánya felé irányította s hogy Andrásnak Andechs-Meráni IV. Bertoldnak 1184. táján született leányával, *Gertrudda*, 1203. előtt létrejött házassága II. Ompüd nejének s talán osztrák VI. Lipót hercegnek a műve.

Mindennapi jelenség, hogy szegény vagy jelentéktelen családból származó leányok, ha eddigi viszonyaikat túlszárnyaló házasságot kötnek, csak a legtrikább esetekben maradnak mentve a parvenu hibáitól és vétkeiktől; rendszeren lennéjázókká válnak és a szerény multukra való visszaemlékeztetést kedvező jelenüknek legkikeresettebb kiaknázása útján szokták visszaszorítani. Gertrud, kinek néneje 1196. júniusában II. Fülöp francia királyhoz ment férjhez, Andrásban kezdettől fogva nem látott mást, mint azt a férfit, ki Magyarország koronáját idővel fejére teszi. Az ő befolyásának műve volt, hogy András bátyjával szemben újra ellenzéki álláspontot foglalt el, minek végre az lett a következése, hogy Imre a trónkövetelőt 1203. október havában fogságba ejtette, az áskálódó Gertrudot pedig atyjához, Bertholdhoz visszaküldte.

1205. tavasza meghozta végre-valahára az uralkodni vágyó házaspárnak a forrón óhajtott koronát, — csak hogy Gertrud még mint az uralkodó király neje sem tudta alattvalói jóindulatát és rokonszenvét maga számára megnyerni. Korlátlan uralkodási vágya, melyben férjét koronás papucsossá alázza le, — mértéknélküli nepotismusa, melyben fivéreinek pályáját a magyarhoni nemesség rovására előmozdította, — óriási pazarlási vágya s azon törekvése, hogy családi politikáját a nemzet érdekeinek figyelembevétel nélkül mindenáron érvényesítse: mindez az évek során előkelő és hatalmas ellenzéki pártot teremtett, mely csak a kedvező pillanatot várta, hogy a gyűlölt asszonyt ártalmatlanná tegye.

Első kísérlete nem sikerült. Rövid négy-öt év elegendő volt arra, hogy néhány főúr elégedetlensége 1209. vagy 1210-ben a királyi pár ellen irányult összeesküvéssé alakuljon. A főurak összeköttetést akarták keresni Gyeta királyfi (II András atyjának öcscse) Görögországban élő fiaival, a mennyiben levelet menesztettek hoz-

zajok, melyben Magyarországra való visszatérésre és András trónjának elfoglalására buzdították. A sebenicói magyar helytartó, Saracen fia Domald, neszét vette valahogy a dolognak, togságba ejtette az összeesküvőknek Spalatóba érkezett küldönczeit, elvette tőlük az iratokat, melyeket aztán a vásra vert küldönczökkel együtt András kezébe juttatott.¹

Az ellenzékét ez azonban véglegesen vissza nem riasztotta; s midőn András 1213. őszén magyar sereg élén Halics felé vonult, hogy ott a trónjától megfosztott ifjú Dániel fejedelmet trónjára visszahelyezze és távolléte tartalmára Gertrudot és öcscsét Bertold kalocsai érseket a kormányzáság vezetésével megbizta, az összeesküvők 1213. október 23-án udvarával és vendégeivel a szabadban tartózkodó királyné sátorába benyomulván, a gyűlölt nőt meggyilkolták.

Kik voltak a gyilkosok és ezeknek társai, azt a jelen sorokban, — melyek másra nem emelnek igényt — akarjuk kimutatni.

1. Bór nb. Bánk.

A 13-ik század végétől egészen napjainkig azt hitték, hogy e tettnek főszemélye (sőt a főgyilkos) Bánk bán volt, kit sértett családi becsülete Gertrud elleneinek táborába csalt volna. Lássuk, hogy miképen áll e feltevés.

Bánk a képes krónika szerint a Bór nemzetség tagja és 1199-ben először tűnik fel mint Abaújvármegye főispánja²; 1203-ban Zalamegye főispánja; 1208-ban már tótországi bán, a mellett (1209-ben) még bihari főispán; 1209-ben azonban magas vetélytárs előtt ki kellett térnie, a menyiben II. András neje öcscsét Meráni Bertoldot, kalocsai érseket, tótországi bánnak kinevezte; Bánk csak a bihari főispánságot tartotta meg, melyet 1210-ben is visel. 1211-ben megkapta a befolyásos királynéi udvarbirói méltóságot, melylyel 1212-ig (a bihari főispánsággal együtt) fel volt ruházva. Hogy az udvarnál akkor igen szilárd állással rendelkezhetett, bizonyítja azon körülmény, hogy András őt 1212-ben »szeretett hívünknek« nevezi. Ez évben megerősíti őt András a Hippolit (Ipóth) comestől szerzett tiszamelletti szörchi birtokban. 1212-ben a legnagyobb méltóságot érte el, a nádorit, melyen kívül még Keve- és Pozsonymegye főispánságát is kapta Mint nádort és Pozsonymegye főispánját találjuk őt 1213-ban.

Habár 1211-ben azon halicsi hadjáratban részt is vett, melyet András az ifjú Dániel fejedelem érdekében viselt, most (1213-ban)

¹ Fejér III. 1, 100.

² Hazai okmánytár V. 4. Miután az e sorokban tárgyalt személyeknek archontologiai adataira nézve a forrást igen gyakran kellene ismételnem, az ez iránt érdeklődőket arra figyelmeztetem, hogy Árpádkori archontológiára vonatkozólag bármikor kész vagyok mindenkinek okirati felvilágosítással szolgálni

mégsem találjuk az újra Halics felé vonult király kíséretében, hanem az udvarban, Gertrud közvetlen környezetében; vele együtt ott volt Bertold érsek, Szát nb. Miklós királynéi udvarbíró és győri főispán, Tibor mosonyi főispán, Bágyon Fejérmegye főispánja, Töre fia Péter csanádi főispán. Ezekon kívül az országnagyok sorában még szerepelt András hodrogi és Kán nb. Siklósi Gyula bácsi főispán.¹

A krónikások már most azt beszélik, hogy Gertrudnak egyik fivére (némelyek szerint Bertold érsek, mások szerint Ekbert bambergi püspök) királyi nővérének segítségével Bánk szép nejét megbecstelenítette, — hogy Bánk bosszúból a királynét megölte s hogy András azért Bánk összes családját kiirtotta volna.

Ily esemény -- igaz -- száz évvel később (1330 ban) zajlott le a magyar királyi udvarban. Akkori időben I. Károly király neje, palota hölgyét, Szát nb. Felicián szép leányát Klárát a templomból magánszobájába küldte azon ürügy alatt, hogy onnan valami otthagyt imakönyvet hozzon. Abban a szobában várta őt azonban a királyné öcsese, Kázmér lengyel királyfi (akkor még nem a »nagy«), ki a szép leányon érzéki hevét csilapította. Midőn aztán a megbecstelenítettnek atyja a koronás kerítőt kivont karddal meg akarta büntetni, a testőrség által megöletett és összes rokonsága, a menyinyiben ki tudták mutatni és elfogni, jószág- és fejvesztésre elítéltetett. Miután pedig a legrégebb hazai krónika (a képes krónika) Bánk neje történetét csak a 13-ik század végén közli: ennél fogva minden arra vonatkozó okirati bizonyíték hiányában és a még lent előadandók erejénél fogva biztosra veendő, hogy a későbbi külföldi krónikások (Mon. Germ. Script. IX. 126. XVII. 331. XXV. 235. Petz, Script. I. 802) Szát nb. Klára történetének benyomása alatt írták Gertrud meggyilkoltatása történetét.

Ezzel azonban korántse legyen az mondva, hogy Bánknak oly érzékeny módon megsértett becsülete ebből a szomorújátékból teljesen kizárandó — az itt összejátszott tényezők láncolata valamely része talán még is a hitvestársi hűség kiszámíthatatlan mozzanataiban keresendő, — de hogy ő a közvetlen gyilkos volt s hogy őt is, nemzetségét is a legsúlyosabb büntetés érte volna: ezt az okiratok megczáfolják.

András Gertrud meggyilkoltatásának hírére, még mielőtt Halicsra érkezett volna, haza sietett; annak azonban, hogy Bánkot példásan megbüntette volna, nyomát sem találjuk. Igaz ugyan, hogy a nádori méltóságot Gertrud udvari bírájának, Szát nb. Miklósnak át kellett adnia, de ő még Miklós nádorsága alatt is rövid idejig pozsonyi főispán maradt, míg 1213 ban Zsámboki Smaragd felváltotta. Azon országnagyok közül, kik 1213-ban vele együtt hivata-

¹ Wenzel I. 135. 136. (hibásan 1214-re helyezve.)

loškodtak, az új nádor alatt Tibor fejérvári, — András soproni főispán lett, míg Siklói Gyula a tótországi bánságot kapta.

Az is igaz, hogy az országnagyok sorozatában Bánkra 1217-ig már nem akadunk; de ez magában véve még be nem bizonyítja, hogy száműzött és politikai jogaitól megfosztott ember lett; 1216-ban ennek épen az ellenkezőjét találjuk. II. András bizonyos Tamásnak a hevesmegyei Lengyénd helységet adományozta s midőn később bizonyos Vilmos az új tulajdonos birtokjogát megtanadni akarta, András 1216-ban hozott ítélet alapján őt újlag megerősítette; az erre vonatkozó okmányban¹ már most azt mondja András, hogy Tamást annak idején *hű alattvalója*, az akkori Bánk nádor által a lengyéndi birtokba beigtatta; e passusnak nincs szüksége magyarázatra. Meg is felel neki teljesen, hogy Bánk 1217—1218. megint tótországi bán, 1221-ben országbíró és fejérmegyei főispán, 1222-ben a mellett még Bodrogszegye főispánja is; innen azonban elvész a nyoma.

II. Andrásnak számtalan okmányai sorából *egyetlenegy*et sem ismerünk, melyben a király Bánkot csak megközelítőleg is Gertrud meggyilkoltatásával összeköttetésbe hozná; mindamellett még sem volt ártatlan; a mit a meggyilkolt nő férje elhallgatott, azt fia, Béla, annál világosabban mondja.

Bánknak a közpályáról történt eltűnése épen azon évre esik (1222-re), melyben az András és a trónörökös Béla közt kitört viszályok a leghévesebb alakot öltötték² s mely azzal végződött, hogy

¹ Wenzel XI 139.

² Ezt legjobban azzal bizonyítjuk, ha az 1221. 1222. és között a legfőbb méltóságokban történt változásokat elemezzük.

1221-ben a következő országnagyok működnek: *nádor*: Szát nb. Miklós; *erdélyi vajda*: 1) Leuka, 2) Péter fia Pál; *tárnokmester*: Ompud fia Dénes (később nádor); *országbíró*: 1) Ratold nb. Gyula, 2) *Bór nb. Bánk*; *tálnokmester*: Csák nb. Demeter; *pohárnokmester*: Vázsony nb. Othusz bán fia Lőrincz; *lovászmester*: Borsa nb. László (később nádor, tótországi herczeg); *királynéi udvarbíró*: 1) Vázsony nb. Othusz, 2) öreg Kán nb. Siklói Gyula; *tótországi bán*: Vázsony nb. Othusz; *soproni főispán*: Szát nb. Miklós nádor; *bodrogi*: öregebb Kán nb. Siklói Gyula; *bácsi*: Ompud fia Dénes tárnokmester; *fejérmegyei*: *Bór nb. Bánk országbíró*; *vasmegyei*: Csák nb. Demeter tálnokmester; *kevmegyei*: 1) Ratold nb. Gyula, 2) Vázsony nb. Lőrincz pohárnokmester; *bihari*: Mika (kétségkívül a „szakállos“); *pozsonyi*: Zsámboki Smaragd; *mosonyi*: 1) Batyz, 2) Ratold nb. Gyula; *szonoki*: 1) öregebb Kán nb. Siklói Gyula, 2) Dénes; *csanádi*: Pál; *győri*: Pózza; *pozsegai*: Borsa nb. László lovászmester; *temesi*: Marcell fiúve Péter; *valkói*: Monoszló nb. Tamás (az öregebb Athinaiai őse, később tótországi bán). — Bánk, Ompud fia Dénes, öregebb Kán nb. Siklói Gyula, (szakállos) Mikó nevei elegendően tanúsítják, *hogy e kormány par excellence Andráspartí volt.*

Ezután 1222. kezdetén a következő névsort találjuk: **1222** I *nádor*: Szát nb. Miklós (a tavalyi); *erdélyi vajda*: Péter fia Pál (a tavalyi); *tárnokmester*: Ompud fia Dénes (a tavalyi); *országbíró*: Bór nb. Bánk (a ta-

Béla 1224. óta ifjabb király minőségben Magyarország sorsába tényleg beleavatkozott. Önkényt értetődött, hogy atya és fiú közt létrejött kibékülés után, mindazok, kiket Gertrud meggyilkoltatásával gyanúsítottak, az országnagyok sorában most már helyet nem kaphattak. De csak 1240. április hó 6-án — tehát öt évvel trónra lépte után — vádolja Béla Bánk volt bánt azzal, hogy Gertrud élete elleni konspirációi által bűnös lett és büntette miatt — habár súlyosabb büntetést érdemelt — a közvélemény ítélete alapján összes birtokait elvesztette. Azoknak kettejét, Gertvát és Csamát Gyeta bars megyei főispán kapta.¹ Mikor történt meg a Bánk féle birtokok elkobzása? az okiratból ép oly kevésbé kibetűzhető, mint Bánk elhalálozási éve.

Házassági viszonyait az okiratok nem említik; csak egyetlenegy leányát ismerjük, ki a következő Simonnak a neje. A Bir-nemzetség tagjai azonban még sokkal később is fordulnak még elő, — de erről máskor.

2. Simon.

Bánknak e vejről csak 1270-ben mondja V. István, hogy nagyanyját, Gertrudot megölte.² *Benne találtuk tehát a közvetlen gyilkosok egyikét.*

valyi); *tálnokmester*: Csák nb. Demeter (a tavalyi); *tótországi bán*: Vázsony nb. Othusz (a tavalyi); *soproni főispán*: Szát nb. Miklós nádor (a tavalyi); *bodrogi*: Bór nb. Bánk; *bácsi*: Ömpud fia Dénes tárnokmester (a tavalyi); *vasmegyei*: Csák nb. Demeter tálnokmester (a tavalyi); *pozsonyi*: Zsámboki Smaragd; *borsodi*: Pózsza; *abaujvári*: Bór nb. Bánk.

1222. első felében tehát még mindig az András párti kormányra (közte Bánkra is) akadunk. Ennek bukása után 1222-ben egész új emberekből álló András-féle kabinettel találkozunk: **1222 II. nádor**: Vojtech fia Tivadar; *erdélyi vajda*: Mihály; *országbiró*: (Bór) Kalán nb. Nána fia Pósa (ez a Fejér III. 1. 374-ben előforduló, eddig fel nem ismert Busa Filius Nane); *bácsi*: Miklós; *bihari*: Illés; *pozsonyi*: Tibor; *abaujvári*: Mihály fia Márton; itt tehát már hiányzik Bánk. De az új emberek sem tudták magukat tartani; még 1222-ben harmadik kormányra akadunk, mely az uralkodó áramlatra egészen új világosságot vet. **1222 III. nádor**: öregebb Kán nb. Siklói Gyula; *tárnokmester*: Ömpud fia Dénes; *országbiró*: Batyz; *tálnokmester*: Csák nb. Demeter; *pohárnokmester*: ifj. Kán nb. Siklói Gyula; *lovászmester*: Tomaj nb. Dénes (a losonczy Bánfiak öse); *királynéi udvarbíró*: Szát nb. Miklós; *tótországi bán*: Miska fia Salomo; *soproni főispán*: Szát nb. Miklós, királynéi udvarbíró; *bodrogi*: öregebb Kán nb. Siklói Gyula nádor; *bácsi*: Zsámboki Smaragd; *fejérmegyei*: Márton; *bihari*: Ratold nb. Gyula; *pozsonyi*: Buzád Hahold nb. Buzád (későbbi bán); *csanádi*: Csák nb. Miklós (a Kisfaludiai öse); *abaujvári*: Lőrincz; *zalamegyei*: Miska fia Salomo tótországi bán; *békési*: Bathyz országbiró. Ez a koalíció kabinetje, a mennyiben Miska fia Salomo bán, Ratold nb. Gyula, Buzád-Hahold nb. Buzád határozottan Béla trónörökös emberei voltak. Bánk véglegesen el lett ejtve; az új kabinetbe felvett András pártiak között egyetlenegy sem volt Gertrud meggyilkoltatása által kompromittálva.

¹ Hazai okmánytár VIII. 36.

² Wenzel VIII. 260.

Családi viszonyait nem ismerjük; azon kérdésre, vajjon Bánk leányát Gertrud meggyilkoltatásának idejében vagy csak azután vette-e nőül? bátran azzal válaszolhatunk, hogy már 1213-ban volt Bánk veje!

Bánk leányával annak atyjától a két Lónyát kapta; a beregmegyei Szolyvát és Szent-Miklóst még 1213. előtt II. Andrástól nyerte; Szalókat az Aba nb. Artolf comestól vette: Bótrágy és Bátor helységeket bizonyos Bethe-től vásárolta. Mindezen birtokok (nem tudni, halála előtt vagy utána) a koronára szálltak V. István 1270-ben András fia Mihálynak adományozta. ki a IV. Béla és István közötti viszályok alkalmával az utóbbi érdekében nagy érdemeket szerzett magának.

Mikor halt meg e Simon? nem tudjuk, hogy örököszt nem hagyott maga után, István király elég nyomatékosan hangsúlyozza.

3. Töre fia Péter.

1194—1195-ig bizonyos Péter pozsonyi, 1197-ben bihari főispán; 1198-ban — már mint Töre fia Péter — országbíró és szolnoki főispán; 1201-ben soproni főispán; 1207—1209. Gertrud udvarbírája és csanádi főispán; 1210-ben újra országbíró és amellet Bácsmegeye főispánja; 1211—1212. csak bácsi főispán; 1211-ben részese a halicsi hadjáratnak; 1213-ban csanádi főispán minőségében András távolléte alatt Gertrud közvetlen környezetében tartózkodott és egynehány krónikás és az okiratok egyetértő vallomása szerint *Gertrud főgyilkosa*.

Miután 1221-ig Péter nevű országnagyra már nem akadunk, az 1221-ben szereplő pedig Marcell fia, ennél fogva néhány krónikás azon adata, hogy Pétert és néhány pártosát nemsokára Gertrud meggyilkoltatása után megölték, teljesen hitelt érdemlő. Hogy összes jószágai elkobzás útján a királyra átszálltak, bizonyítja Bélának 1237. június 24-én kelt okirata, melyben a kalocsai egyházmegyében feküdt belakúti cisterciapátságna Péternek következő birtokait adományozza: 2 Ököröd (1237-ben »Bélakút«), Kamancz, Csuda, Acsád, Némétfalu, Bratács, Inód, Lázár, 2 Monyorós, Lesemér, Lovász, Cservet, Erdőalj, Váralja, Furny (szigettel), Perben, Szépfalu, Oszian, Harancs, Pokoj, Braticsa, Komlós, Stencz, Ujfalu t (mind Szerémmegyében); azonkívül Péterváradot a 2 Szajl és Byvolon-nal¹

Mást nem tudunk felőle.

4. Katisz nb. Simon bán.

II. András 1228-ban Tomaj nb. Dénes tárnokmesternek (a Lossoncziai és losoncziai Bánfiak őseinek) a kolozsmegyei Széplak és

¹ Wenzel VIII. 29.

a mai Dobokamegyében fekvő Gyekete-t adományozta. E két birtok Mihály bán fivére: Simon bán-é volt, ki az illető okirat¹ szerint Gertrud meggyilkoltatásában részt vett.

E Simon bán életpályáját nem ismerjük; azt sem tudjuk, hogy mikor volt bán? Fivére Mihály 1209—1212. erdélyi vajda, 1212-ben bán. 1228. táján II. András, a hűtlen Simon bánnak nyitra-megyei bucski birtokát Borsa nb. László országbíró és bácsi főispánnak adományozza; 1255. előtt azonban visszaadja Béla kegyelemből Simon bán fiának: Jánosnak.

Simon bánnal még a Katisz nemzetség más tagjai is részt vettek Gertrud meggyilkoltatásában; ezt abból tudjuk, hogy Béla ifjabb király 1229-ben ezeknek nógrádmegyei birtokait Széchény, Gécz-et és Rimócz-ot Szát nb. Botos fiának Pózsának adományozza. 1277-ben arról értesülünk, hogy Lesták fia Miklós és Fulkó fia Farkas Losoncra való igényeiket azért veszítették, mert őseik Gertrud meggyilkoltatásában részt vettek és losonczyi birtokuk azért Tomaj nb. Dénes nádorra szállt át.

Jánoson kívül Simon bánnak még Simon nevű fiát is ismerjük, ki 1271-ben szerepel; ennek fia János és ez utóbbinak fia István 1299-ben fordul elő; de úgy látszik Fulko is Simon bán fia.

E Fulko a nagy hírnevű Széchényiek őse, kik a tizenötödik század második felében kihaltak. Lesták fia Miklós unokáit 1299-ig ismerjük. E nemzetség más ága (Illés fia Péter ivadéka) 1328-ig ismeretes. Mindezen ágak Nógrádmegyében birtokoltak és Róbert Károly idejéig ellenzékiek; egyetlen egy tagjuk: Fulko unokája Tamás (a későbbi erdélyi vajda) képez kivételt, a mennyiben királypárti magatartása révén felségsértéssel vádolt rokonainak birtokait lassan ugyan, de biztosan kezéhez ragadta.

¹ Hazai okmánytár VI. 20.

Irodalmi Szemle.

Az Iliász hat első éneke.

Fordította *Baksay Sándor*. Kiadja a Kisfaludy-társaság Budapest, 1897. (Franklin)
196 l. Ára 1 frt 20 kr.

Baksaynak rég várt Iliászából íme könyvpiaconra került a hat első ének mint biztató jelenség, hogy egy pár év alatt — mint a fordító is reméli — az egész eposzt bírnai fogja a magyar közönség rímes alexandrinokban. A mi e forma megválasztását illeti, azt csak helyeselhetjük, nem mintha az alakilag hű fordítást nem tartanók magában véve jogosúlnak s bizonyos körülmények közt szükségesnek, hanem mert azt tartjuk, hogy Homeroszt épen akkor vetköztetnők ki legfontosabb tulajdonságából, mi voltjából, a naiv egyszerűségből, ha hexameterben fordítanók, a melyen a mi irodalmunkban nem a népies, nem a naiv, hanem a rhetorikus, pathetikus színezésű s Vergilius hatása alatt keletkezett eposzok szólottak. A magyar nemzeti eposz versmértéke az alexandrin: ennek kell tehát nálunk általában azt a szolgálatot teljesítenie, melyet a görögöknél a hexameter teljesített. Másképp vagyunk a római eposzszal. Abban a hexameter nem nemzeti, hanem idegen mérték volt s nem nemzeti, naiv, népies, hanem idegen hatás alatt álló, rhetorikus színezetű műköltészetnek lett a hordozója. Ezért kérdés, helyén való volna-e Vergilius Lacanust vagy Valerius Flaccust magyaros alexandrinokban fordítani. Azt hiszem, nem. Ha modern alakban élvezhetőbbé akarnók tenni pl. Vergiliust, talán a *stanza* volna legalkalmasabb.

Azonban bár a Baksay versalakját helyeseljük, nem hallgathatjuk el abbéli kifogásunkat, hogy ő az alexandrinok mellett a fél-alexandrint is elég sűrűen használja, nev. a hat énekekben több mint *hatvanszor* s ezzel az elemmel megrontja az eredetivel szemben kötelező egyenletességet és folytonosságot, mely lényeges jellemvonása a homerosi eposzoknak. Így a fordítás nem a művészileg szerves, hanem az agglutinált (Steinthal) eposz hatásával van reánk. Strófhákra is hiba volt szakítani a *κατὰ στίχον* folytonosságával egészen másképp ható eredetét. Ennek a következménye volt az is, hogy a sorokat hol összerántani, hol kinyújtani volt kénytelen a fordító, a mi aztán a kívánatos hűséget sérti.

Olyan hűséget, mely a szavak etymonját is folyvást szem előtt tartja, nem kívánhatunk egy Homeroszt népszerűsíteni akaró fordítástól; azt azonban megkívánjuk, hogy idegen, modern észjárás kifejezéseit ne vigye bele a fordító Homerosba. Fordítónk rendszeren *pokolról*, *poklokról* beszél ott, a hol Homeros alvilágot illetőleg az alvilág istenét, Hadest emlegeti. Hiszen Homerosnál még Elysium és Tartaros sincs! *Ostorról* beszél a fordító, a hol pedig Apollon nyilairól s nyila okozta bajról van szó; *monnó*-kat, *tündér*-t, *udvar*-t („udvart mérnek“) emleget, *halált*, *mely eljön az emberért* s egyéb ily modern felfogásból származó dolgokat; sőt neologiai gyártmányokat is, mint *áldor*, *igény*, *véd* (főnév gyanánt) stb., mik különösen kirínak az archaistikus színezetre törekvő stílusból.

Nagyobb hibát az értelem szempontjából nem vethetünk szemére a fordítónak. Egy-egy kifejezés azonban elárulja, hogy a fordító nem élte bele magát Homeros világába s nem fogott hozzá kellő philologiai tájékozottsággal. Így pl. a fordítónál Achilles szemei „a habnak sötét mélységére tapadnak“ e. h. végtelen síkjára; félreértve a görögöt, ő is borral *koszorúztatja* a serleget, mint Vergilius („*vina coronant*“), a hol pedig *megettőlésről* van szó. Nem fogja fel a *δαμιονιος* szónak helytől és körülményektől függő elasztikus jelentését s a színtelen *jámbor*-ral fordítja, ott is, a hol inkább „különös teremtés“-nek kellene fordítani.

Legkönnyebben, hogy ne mondjam: legkönnyelműebben bánik a jelzőkkel, melyeket vagy elhagy vagy kiforgat a magok valóságából, plasticitásából. Ki fog a *nagyható* Agamemnonban az *εὖρον κρείτων*-ra, a *délceg*-ben a *πόδας ὠκύς*-re, a *bölcs*-ben a *πολύμητις*-re ismerni? ki ismer a *felsőleges*-ben a *βροπις* mására? a *diadalmi*-ban az *ἀγλαίη*-re? A fordító ily *általánosító* jelzőiben épen a homerosi jelzők főtulajdonsága, a szemelláthatóság, a plasticitas, a cselekvés megy veszendőbe.

A fordító nyelve, verselése általában igen szép, itt-ott valóban megkapó, lebilincselő. Néhol úgy tetszik, mitha nem is Homeroszt, hanem Buda halálát olvasnók. A fordító tehát e tekintetben a legjobb mintaképhez fordult, mely sokszor nagy szerencsével ihlette meg tollát. S ez az, a miért e fordítást, minden fogyatkozása mellett is nagy örömmel üdvözljük. Látjuk, hogy *költő* vállalkozott szeretettel a költő tolmácsolására s ez Homerosnál fő fontosságú kellék. Többet ér a költői fordítás, ha szakszerűség dolgában fogyatékos is, mint az élvezhetetlen philologiai fordítás. Mi azonban reméljük, hogy Baksay, munkája haladtával, a helyesen értelmezett *hűség* szempontját is jobban fogja respektálni s hogy a teljes Iliász, melyet tőle vár a magyar irodalom, nyereség lesz nem csak magyarság, hanem görögség tekintetében is. Ajánljuk figyelmébe az *Ameis*-féle commentárokat, melyek nélkül Homeroszt fordítani nem szabad, nem lehet.

Két magyar essay-író.

(*Baráth Ferencz*: Irodalmi dolgozatok. Budapest, 1895. *Végh Arthur*: Tanulmányok, 1870—1893. Budapest, 1896.)

Essay-kben, e kissé kényes, de épen azért becses irodalmi műfajban nem nagyon gazdag irodalmunkat a Franklin-Társulat ajándékozta meg e két kötettel. Mindkettő az irodalmi köröktől távolabb álló férfú műve; egyik se hivatásos író, legalább nem a szónak abban az értelmében, mintha az írás mestersége lenne élethivatásuk (de a mi a belső hivatást illeti, e tekintetben Baráth F. a hivatásosak közül is igen sokat fölülmúl); nem tagjai az irodalmi társaságoknak, czéheknek, nem rendes munkatársai a lapoknak. De azért nem kezdő írók s nem ismeretlenek a közönség előtt. Baráth F. régi munkása irodalmunknak, a 80-as évek elején a *Magyar Philosophiai Szemle* egyik megalapítója s szerkesztője volt, s régebben csínnal megírt magvas tanulmányaival gyakran találkozhattunk, de újabban ritkán szólal meg. Végh A. szintén nem az újabb generációból való; tanulmányai, mint a czímen látjuk, az 1870—93 közti években keletkeztek, tehát majd egy negyedszázad termését foglalják magokba. Hol jelentek meg eredetileg, nem tudtam megállapítani s ő maga sem jelzi; neve eddig nem volt előttem ismerős, csupán az *Olcso könyvtár*-ban megjelent Boissier-fordítás (Virgil) alkalmával találkoztam vele.

Baráth könyve kisebb 8 rét lapon 360 lapra, Véghé nagy 8-rét lapon, szép ciceró nyomással 540 lapra terjed; ára mindkettőnek 2 frt. Ha terjedelem tekintetében az utóbbi jóval fölülmúlja az előbbit, viszont súly tekintetében Baráth műve sok-sok egységgel előtte áll Végh tanulmányainak. Baráth dolgozatai igazi essay-k, irodalmi tanulmányok, e műfaj legbecsesebb termékeiből, Végh munkálatai ellenben egy kissé több praetensioval, mint joggal viselik a tanulmány nevet; a két kötet közül mindenik több igazsággal viselhetné a másik czímét. Nem mintha Végh kötetében is nem akadnának tanulmányok, s köztük jóravalók, tartalmasabbak is; de először is a műnek csaknem fele egyszerű fordításokból áll (francia essay-k a *Revue des deux Mondes* után), s másfelől ephemer értékű, a kötetbe kevésbé illő hírlapi cikkek is előfordúlnak benne.

Baráth essay-i, melyek az 1874—94 évekből valók s különböző hírlapokban és folyóiratokban jelentek meg, nagyobb részben irodalmi tanulmányok, irodalmi kérdésekről, az irodalom egyes alakjairól; ezenkívül találunk kötetében egy mély elméjű, philosophiai szellemű paedagogiai tanulmányt (Az ember fejlődése) és három hírlapi cikket, alkalmi közleményt, melyek — ha egyébert nem, már az akkori hangulatok hí visszaturkroezése miatt is — érdemesek voltak a fölvetelre, bár egyikök (Kossuth Lajos meghalt!) határozottan értékes dolgozat. Az irodalmi tanulmányok igen vegyes tartalmúak: nagyobb részben hazai írókra vonatkoznak, de vannak köztük világirodalmi érdekűek is, és pedig úgy

ó-klassikai, mint modern írókról, ezek: Aristophanesről, Thackeray Makepeace Vilmos, Humorista-e Thackeray? Burns a pajkos, A czinkotai kántor angol változata. Közülök a két első, angol források után, a kötet legfinomabb tanulmányai közé tartozik. A hazai tárgyúak közt felváltva találkozunk irodalmi arcképekkel és pedig régiakkal és újakkal (Mikes, Kármán, Arany, Greguss), és bírálatokkal (Gyulai költeményei, Délibábok hőse, Tolnai elbeszélései)

Baráth dolgozatai nem újdonságukkal lepnek meg; sem tárgyban, sem felfogásban nem tör új ösvényt, hanem az ízlés tisztasága, az ítélet érettsége és józansága, az előadás gondja, csínyja, a hang nemesége az, a mi tanulmányait a magyar irodalom e nemű termékei közt a kiválóbbak közé emeli; műve, egyik szakavatott bírálójának ítélete szerint, egyike a legbecsesebb műveknek, melyek ily irányban nálunk az utóbbi években megjelentek. Én például *Gyulai költészetének* olyan helyes felfogását és megítélését, olyan alapos ismertetését, mint a Baráth bírálata, még nem olvastam; nagyon helyesnek tartom a Délibábok hősének és Tolnai elbeszéléseinek bírálatát is. Baráth kitűnően ért hozzá, hogy a művet úgy elemezze, hogy az árny- és fényoldalak feltüntetése mellett az író lelkébe, gondolataiba is teljes bepillantást engedjen.

Végh Arthurt, mint említém, nem ismerem; életviszonyairól mit sem tudok; művéből mindössze annyiról nyertem felvilágosítást, hogy gimnáziumi osztályait, a 60 as évek derekán, a kolozsvári ref. kollégiumban végezte; innen a meglehangú visszaemlékezés szeretettel, csodálattal környezett tanárára, a derék Sámi Lászlóra; s hogy mint egyik tanulmányában említi, ügyvéd Művét Gyulai Pálnak ajánlja, tisztelete jeléül. Ha szabad lenne művéből s abból a körülményből, hogy nevével az irodalmi életben sehol nem találkozunk, következtetnem, azt mondanám, hogy ő egy jómódban élő, művelt ízlésű úri ember, ki meleg érdeklődéssel viseltetik a tudomány, irodalom, művészet problémái iránt, jól ismeri a külföldi irodalmakat, figyelemmel kíséri a hazai és külföldi irodalom nevezetesebb jelenségeit, s ha egy egy finomabb essay a francia Revue-ben, a melynek tanútságait nálunk is alkalmazhatónak véli, lelkét megragadta, siet azt lefordítani vagy legalább kivonatolni, s ha egy-egy újabb könyv vagy színdarab mélyebb benyomást tett lelkére, papírra vetette — talán inkább a maga számára — benyomásait, gondolatait, úgy a mint töredékesen felszínre kerültek, nem gondolva a rendszeres kidolgozásra. Egyszóval én őt szélesműveltségű, képzett ízlésű, finom érzékű — *dilettans* írónak képzelem, ki, ha akart volna, jeles dolgokat is tudott volna producálni, de a ki ritkán emelkedett föl ez akarásig.

Közlött tanulmányai három osztályba tartoznak:

1. *Fordítások*: A finom érzék a művészetben, A szabatosság a művészetben (mindkettő Martha C. után), Tennyson és Musset (Taine után), A nemzeti regény Németországban, A tudom. kutatások Francia-

és Németországban (Dumont A.), A francia sajtó bölesőkora (angolból), Virgil (Boissier G.). E fordítások majdnem felét (235 l.) foglalják el a testes kötetnek; közülök Virgil, miut említettük, már önálló kiadásban is megjelent, s Virgil műveinek vallásos jellemét s azt a befolyást tárgyalja, melyet a költő kortársainak hitelveire gyakorolt. Legfinomabb közöttük, az egész kötetnek gyöngye, Taine essay-je, igazi cabinetalkítás; érdekes a francia és német tudományos kutatás módja közt vont párhuzam, finomak az esztetikai értekezések.

2. *Kivonatos közlések*: Egy álmódózó naplója, A Rivieráról, Levelek egy fiatal leányhoz (Rondelet könyve), Lachaud védbeszédei. Közülök utóbbi meglehetősen terjedelmes; több beszédét az illető ügygyel együtt bő kivonatban ismerteti s végül jellemzi Lachaud-t s általában a francia ügyvédi kart, párhuzamot vonva a francia és magyar ügyvédség közt. A Rivieráról című cikk esinos rajza e bájos vidéknek (G. Charmes és Szűry D. művei után). Mindenik cikkhez az illető író-ról egy pár sornyi jellemzést bocsát előre.

3. *Jellemrajzok*: Emlékezések Sámi Lászlóra, Carlyle, Michelet, Beulé Ernő, Vogelweidei Walther, — és önálló bírálatok, ismertetések: Szigligeti mint dramaturg, Toldi Miklós, Renan „Marc Aurelius”, Goethe „Egmontja”, Hugo V. „1793”-ja, A Budapesti Szemle 1873—77. évfolyamairól, Eötvös bevégezetlen regénye. Egy híres asszony emlékiratai, Szent Antónius megkísértetése, Felső oktatásunk reformja. — Jellemrajzai általában rövidiek, egyik se akart hosszabb lenni egy újságcikknél, egyik se tud essay-vé válni. Legterjedelmesebb köztük a Sámi László emlékezete, de ezt is csak a leveleiből közölt bő részletek teszik valamivel hosszabbá; az idegen tárgyak közt legtartalmasabb a Carlyle-ről szóló. Kár, hogy a ki oly bizalmas lábon áll az egyes írókkal, nem vesz magának több időt, több gondot behatóbb méltatásukra. Pedig a képesség meg van benne hozzá. Ugyanez a rövidség jellemzi bírálatait, ismertetéseit is, pedig a részletekbe finoman be tud hatolni, mint Egmont s Szigligeti dramaturgiája egyes részleteinél látjuk, csak hogy sajnálja a fáradságot s ezért ritkán nyújt kerek egészet. Csak épen hogy belemelegszik, s mindjárt abba hagyja; csak egyes pontokat választ ki, azokat alaposan tárgyalja, míg a többiekkel egy két nagyjában odavetett vonással végez. Legjelesebb, igazán szép bírálat a Hugó V. regényéről írt cikke.

Változatos tartalmú kötetét az irodalom iránt érdeklődők szívesen fogják olvasni s több cikkében nemes élvezetet fognak találni.

Rácz Lajos.

Cicero hatása 2000 év alatt.

Cicero im Wandel der Jahrhunderte. Ein Vortrag v. Th. Zielinski. Leipzig, 1897.

1895 januáriusban volt Cicero születésének 2000 éves fordulója. E nevezetes évfordulót Zielinski. Th. szentpétervári egyetemi tanár az

ottani történelmi társulatban egy előadással ünnepelte meg, mely Cicero kulturális jelentőségével foglalkozik az évszázak folyamában. Ez előadást most szerzője javított és bővített alakban német nyelven is közzétette, s az, igen csinos kiállításban, a lipcei Teubner cégénél jelent meg. Terjedelme 100 lap, melyből 62 a tulajdonképeni előadásra, a többi a jegyzetekre esik.

Igazi lelki gyönyörrel olvastam — a classica philologia terén laikus létemre is — e roppant cruditioval s a mellett kiváló írói routine-nal megírt tanulmányt. De hát Cicero nem is csupán a classica-philogusoké, ő mindnyájunké; élete s különösen szellemi alkotásai az egész emberiség közkinccsei. A philosophus, a moralista, a jogtudós, történetíró, rhétor egyaránt részt követelnek Ciceroból, s a jelen tanulmány feladata épen azt kimutatni, hogy Cicero mindeniköknek méltó forrása. S ezt nem annyira annak feltüntetésével teszi az író: mi volt Cicero egyik-másik irányban? hanem inkább ez egyes irányokban, az évszázak alatt gyakorolt hatásából vet ezekre egy-egy hatalmasan világító sugárt. Keresi és vizsgálja nemcsak azt, hogy mint becsülték, gazdag egyéniségének melyik oldalát vették inkább szemügyre 2000 éves pályafutása alatt, hanem azt is, hogy mi hatással volt az egyes korok eszmé-áramlataira, mivel gazdagította azok szellemi tartalmát; szóval mi része van a mai modern művelt ég, eszmetartalom létrehozásában?

Kutatásait különösen három korszakra, mai műveltségünknek három nagy teremtő és átalakító mozzanatára irányítja: a *keresztyénység kiterjedésére*, a *renaissance-ra* és a *felvilágosodás s forradalom* időszakára.

Bevezetőleg egy pár rövid vonással jellemzi Cicero egyéniségét. Kimutatja, mi volt Cicero politikai ideálja: a római alkotmányban a monarchikus, aristokratikus és demokratikus elemek harmonikus egyensulya, áthatva a hellén műveltség szellemétől, minden előhaladásra képesítve; s ő ehhez az eszményhez végleglegéig hű maradt s meggyőződését halálával pecsételte meg. Majd jellemzi őt, mint philosophia író, s itt rámutat arra a nagy kulturhistóriai tényre, hogy a görögök vezérlő szellemeinek eszméit, a görög philosophia kincses-házát nyitotta meg a római világ s ezzel az egész művelt nyugat számára. Mint philosophus, Cicero sehol nem követ vakon egy író, se, nem mond le az emberészt megillető szabad-választás jogáról; a nélkül, hogy maga teremtő lenne, egészségesen és önállóan tud ítélni a mások alkotásai fölött. Philosophiája három irányú: részint *positiv*, részint *negativ*, részint *skeptikus*; positiv a morál terén, melynek követelményeit az emberi természetből vezeti le, negativ a természetfölöttivel szemben, melynek létét elfogadhatatlannak tartja, skeptikus a metafizikával szemben.

A keresztyénység megalakulásának és elterjedésének kezdetén Cicero is osztozott a többi remekírók sorsában, a keresztyénység őt is szám-

űzte. De könnyebb volt ezt mondani, mint megtenni; Hieronimus lázálmaiban se tud tőle szabadúlni, zarándok-útjára is magával viszi s írataiban lépten-nyomon ki lehet mutatni hatását; Lactantius Cicero-ból indul ki értekezéseiben; Ambrosius, milanoi püspök az V-ik században *De officiis ministrorum* című művében Cicero: *De officiis*-át ülteti át keresztyén-mezbe, mi által Cicero etikája az elismert keresztika lett, mert Ambrosius műve a nyugati egyházban századokon át a morál egyetlen tankönyve volt. Szent Ágoston maga bevallja, hogy őt Cicero térítette meg a keresztyén vallásra s ő Cicerot a pokol tüzéből megszabadítottak remélte. Ezekből látjuk, hogy Cicero e korszakban philosophiai értekezéseivel — és pedig positiv irányával — hatott a keresztyénység vezető szellemeire s ezek által a kereszt. irodalomra.

Más oldala nyilatkozott meg a renaissance előtt Petrarca vezetője Cicero volt; ő, kinek jelszava a philosophiában a szabad választás joga, legjobban illett ama renaissance embereihez, melynek főjellemlvonása, mozgató ereje szintén az individualismus volt. Különösen levelei, leveleinek egyéni színezete hatottak Petrarcára. Az egész humanista tábor leborúlt Cicero előtt, nyelvben, szellemben egyaránt igyekezett őt utánozni. Önálló gondolkodása önállóságra, skepsise a meggyökeresedett tanokkal szemben kételkedésre szoktatta őket, a mi lassankint a külvilág meghódítására, a tudományok ujjaépítésére vezette őket.

A reformatiora vetett rövid pillantás után, melynek hősei közül egy Melanchthon bővebb méltatást is megérdemelt volna, áttér szerzők a felvilágosodás és forradalom korára. Ennek főemberei közül Voltaire áll Cicero tisztelői közt az első sorban; gyakran emlegeti őt s mindig elismeréssel; *Tusculanumait* és *De natura deorum* át a legszébb műveknek nevezi, melyeket az emberi bölcsesség létrehozott, *De officiis*-a a morál leghasznosabb tankönyve. Deistikus nézeteit egyenesen Cicero-ból vezeti le; Cicero a természetes morál előharczosa, a rationalismus hirdetője, egyik szövetségese az egyház elleni küzdelemben, ő tanította meg őt a *türelem* ismeretére és tiszteletére. De e kor már az államférfit is fölfedezte benne: Montesquieu, Mably erősen tanulmányozzák, idézik, felhasználják. Végül a forradalom alatt a szónok lép elértébe: Mirabeaunál igen gyakran akadunk Cicero nyomaira, materiális és formális kölcsönzésekre. A girondisták a köztársaság vezérét tekintik és utánozzák benne; Camille Desmoulins bálványozza őt, a többi népvézerek is gyakran folyamodnak szónoklataihoz. Jelen-tékeny része volt Ciceronak a forradalom alatti törvénykezési reformokban is.

Mint látjuk, a kultura minden emelkedésével szélesebb, mélyebb pillantást vet az emberiség műveinek, szellemének ismeretébe, korszakról-korszakra jobban becsüli őt; kulturánk tökéletesedésével egyre gyarapodik az antik világ jelentősége is.

Ciceroról modern philologusainktól igen sok kritikát, de annál kevesebb elismerést hallhatni és olvashatni. E tanulmány a sok gáncsolással szemben végre igazságot szolgáltat neki, mert nem lehet az rossz gyümölcs, melyet a méhek és darazsak — írók és kritikusok — annyira szeretnek.

A műnek utolsó harmada jegyzeteket és érdekes kitéréseket tartalmaz, a melyek a felhasznált, nagyon gazdag irodalom ismertetése mellett, szintén igen becses adalékokat nyújtanak a tanulmányozott kérdésekhez.

Rácz L.

Száz év a százok történetéből.

(Hundert Jahre Sächsischer Kämpfe.)

Nemcsak szász szempontból bír kiváló fontossággal az a mű, mely »100 Jahre sächsischer Kämpfe« cím alatt tavaly jelent meg Nagy-Szebenben a (Krafft W.-féle könyvkereskedés kiadásában), hanem megbecsülhetetlen mindenkire nézve, ki az erdélyi százok történelme iránt érdeklődik.

E mű tíz — kettő kivételével — 1895. évi november és december hónapokban Nagy-Szebenben tartott felolvasást tartalmaz, melyek chronologiailag rendezve, egymással a legszorosabb összefüggésben, élénk színekben és hűen ecsetelik a százok közéletében a legutolsó száz év alatt történt eseményeket, és épen ezért — mint az e mű előszavában ki van emelve, régóta érzett szükségletet elégítenek ki.

Legnagyobb jelentőségű természetesen az u. n. »szász nemzet« politikai életének történelme, mely szűnni nem akaró küzdelmeket állít szemünk elé, a politikai jogok és régi kiváltságok fentartása érdekében.

Kellő méltatásban részesülnek e mellett azonban a nemzeti élet egyéb nyilvánulásai is, melyek közül főleg a szellemi élet viszonyok képezik behatóbb vizsgálódásnak tárgyát; s jóllehet nem kerül is ki minden felolvasás historikus tollából, általában nem tagadhatjuk meg a lelkiismeretes tárgyilagosságra törekvést. Általános érdekű és köz-történeti jelentőségű különösen az a fejezet, melyben Dr. Teutsch Fr. a százok helyzetét 1848 9-ben ismerteti. Ez főképp azt bizonyítgatja, hogy a százok nem helyezkedhettek akkor más álláspontra, mint a melyre állottak. Az uniot-ellenző százok politikai éleslátását azzal igyekszik bizonyítani, hogy azok az aggodalmak, melyeknek ők kifejezést adtak, teljesülésbe mentek. Kiváló érdeméül tudható be az is, hogy az oroszok behívásáról szóló legendát a maga mértékére szállítja le, midőn diplomáciai bizonyítékokat szolgáltat annak igazolására, hogy az orosz invasio az osztrák kormány határozatának lett a következménye.

A munka megérdemli, hogy szélesebb körben is elterjedést nyerjen.

Kepp Frigyes.

Különfélék.

Kun Róbert.

A történetírásnak egyik érdemes, bár csak szűk körben ismert-munkását veszítettük el f. é. ápril 12-én a dévai állami főreáliskola tanárában: Kun Róbertben. 34 éven át hirdeté a cathedráról a törtélem magasztos igazságait s a kik szeretetreméltó környezetében csak rövid ideig is megfordúlhattak, azok mind tanuságot tehetnek arról a ragaszkodásról, melylyel tanítványait magához tudta fűzni. Férfias alakja, nem közönséges szónoki képessége kiválóan képesítették fontos feladatára, melyet ő ritka lelkesedéssel s akkora odaadással teljesített halála napjáig, mintha csak most lépett volna ki az alma mater falai közül.

Ép olyan buzgósággal szentelte munkaerejét, tudása gyümölcseit a közéletnek s a temetésén megnyilatkozott közrészvét fényes tanuságát nyújtá annak a közbecsülésnek, melylyel Hunyadmegye és Déva város értelmisége hazafiui tevékenysége iránt adózott.

A megboldogult 1842. febr. 24-én született Aka-Rahón, hol atyja Ilyés kincstári főerdész volt. M.-Szigeten, Szatmáron gymn. tanulmányait befejezve, 1859/61. a budapesti tud.-egyetem hittani és bölcsészettani hallgatója vala, 1861/2 a szathmári papnöveldeben tanulmányait befejezve, egy évig a püspöki irodán szolgált. 1863. ápril 12. nevezte ki a helytartótanács a szathmári gymnasum tanárának. Onnan 1866. jun. 1-én a könniggrázi csataterre távozott; de 1866/67-ben már a munkácsi algymnasiumnál tanított. 1870 szept. a temesvári reáliskolához, ugyan azon év decemberében ismét a szathmári gymnasiumhoz helyeztett át. 1876-ban az egyházi rendből kilépve, elébb a lőcsei, majd 1878 július 31-én a dévai áll. főreáliskolához neveztetett ki s így Déván 19 évig szolgálta a nevelés ügyét. Átköltözése után csakhamar megpendíté Solyom Fekete Ferencz a hunyadmegyei történelmi régészeti társulat eszméjét s mindjárt az 1879. novemberében megtartott alakuló gyűlés őt bizta meg a titkári teendőkkel, mely minőségében az 1880. május 13-án megtartott szervező közgyűlés is megerősíté. Ettől fogva ő vezette a nehéz viszonyai s csekély jövedelmei daczára igen szép sikerekkel működő társulat ügyeit, az 1892/93. rövid időköz kivételével s ő szerkeszté, a társulat 8 Évkönyvéből az első hatot és a csak imént megjelent 8-ik bevezető részét. A társulat tudományos vállalkozásaiban ő maga is tevékeny részt vett, intézte a vidéki kirándulásokat, kalauzolta a társulat vendégeit. Az 1887. évi országos történelmi-társulati kirándulás alkalmával Orbán Balázs, Szádeczky Lajos, Borovszky Samu az ő vezetése alatt a Paring legmagasabb csucsáig: a 2520 m. magas Mundryág hatoltak. Tudományos buvárlatai közül a legfigyelemreméltóbb

„Adalékok a Hóra lázadás történetéhez“ cz. alatt a III.-ik (1886. évi 33—47 l.) és IV. (1888. évi 40—74 l.) Évkönyvekben jelent meg; Kyss Dániel és Getse Benjámín családi pere“ valamint Báró Orbán Balázs emlékezete az 1893. évi VII. Évkönyvben láttak napvilágot.

Hunyadmegye monographiájának újkori részét (1526.) is munkába vette volt s a márcziusi gyűlésen mutatványát nagy örömmel üdvözlöttük. De az előkészület stádiumán túl munkája nem haladhatott. A dévai reáliskola koronázási emlékkünnepélyein tartott magvas emlékbeszédeiből csupán egyet adott át az 1895/6. évi Értesítőben a nyilvánosságnak. Az iskola millennáris ünnepélyen s a hunyadmegyei tört. régész társulat 1896 szept. 5. vaskapui emlékkünnepélyén tartott szép beszédeit a társulat VIII. Évkönyve alig halála előtt hozta. E mellett a Hunyad cz. társadalmi lap szerkesztőjeként 1889 től lelkes szószólója, terjesztője vala minden közhasznú eszmének és tervnek. A megboldodult váratlan, alig pár napi betegség után bekövetkezett halála nagy csapás tehát a dévai közügyekre és társulatokra is. Temetésén f. hó 14-én a dévai reáliskola tanítványai a szünidő daczára nagy vidékről százával összesereglettek s Szóts Sándor ref. pap bucsuztatója után a sírnál a tanári testület nevében Ferenczi Gyula r. tanár mondá el megható szavakban a szerető kartársak utolsó Isten hozzádját. *T. G.*

Küküllővári sírleletek és falképek.

A küküllővári ev. ref. templom most folyó restaurálása közben a templom sírboltjában érdekes és becsesnek látszó régiségi leletekre bukkantak, melyekről a helyszínére kiszállott kis küküllővármegyei főispán a következő szíves értesítést küldötte:

„A küküllővári ev. ref. templom javítása közben egy befalazott sírboltra akadtak, melyben három egészen elkorhadt kettős koporsó volt.

A behatolt munkások az egyik koporsót felnyitván, abban kevés csontot, de még felismerhető társzony női ruhamaradványokat, egy épebb állapotban levő gazdag arany diszítésű fejkötőt, 3 drb igen szép régi zománczczal diszített arany karpereczet, egy arany nyaklánczot, egy fülbevalót, több diszítésnek használt finom munkájú arany gombot és egy kis arany karikagyűrűt találtak. A gyűrűben KENDI. SOPH. BOG. MENIHART. felirat van, a miből arra lehet következtetni, hogy Bogáthy Menyhéterné, Kendi Sophia jegygyűrűje volt, s tehát ő az, a ki ott eltemetve van.

Az egyházi hatóság intézkedett, hogy a talált értéktárgyak lel-tárba véve, megőriztessenek, s jelentést tettek a püspöknek, maga a kriptá pedig újból befalazva lett, hogy a további háborgatásnak eleje vételessék.

Midőn ezen lelet meg szemlélése végett magam is a helyszínén jártam, a templomban egy üres sarkophágot láttam, melynek érdekes felíratát lemásoltatván, mellékelve küldöm.

Hagyomány szerint a templom alatt még több sírboltnak is kell lennie, a falon pedig egy pár megrongált fresko is van.

Dicső-Szent-Márton, 1897. április 30-án.

Sándor János.“

Ugyanerről a leletről Józsa Ferencz ev. ref. körlelkész Küküllővárról ápr. 28-án kelteztve jelentést tett Szász Domokos erdélyi ev. ref. püspöknek, melyben elmondja, hogy:

„A küküllővári ev. ref. egyházközség ősrégi templomának restaurálása közben az ott dolgozó egyháztagok a templom alatt levő kriptá bejáratára akadván, egy pár ember a kriptába bement és a 300 éven felüli koporsóban talált néhány darab női ékszert, egyik gondnokunk ellenőrzése mellett kivették.

A talált tárgyak a következők: 3 drb arany karperecz, 1 drb arany nyakláncz, 1 drb fülbevaló (zöldes kővel, talán smaragddal), 1 drb karikagyűrű, 55 drb mentegomb, 2 drb fejdísz. . . . A mentegombok aranyból valók, de papir vékonyságúak.

Egy történelmi munka (A prot. vallásra legelőbb áttért családok felsorolása) és a templomunkban ma is meglévő sarkophág kétségtelessé teszik, hogy Pathócsi Zsófia a küküllővári ref. templomban van eltemetve. Pathócsi Zsófiáról a sarkophág latin felíratának hibás olvasása és fordítása következtében azon téves hiedelem van elterjedve, hogy ő Báthory István erdélyi fejedelem neje volt, s mint fejedelem-asszonnyal rengeteg kincset rejt a kriptá magában. Ez a kincs már régóta kísért, s most ez esettel a legerősebben aggodalmat keltőleg. Ugyanis a talált gyűrű írata azt látszik mondani, hogy bár ennek a tulajdonosa is Sophia nevű volt, de nem Pathócsi Sophia. Ennek sírboltja bennebb van, s e feltevést támogatja az a körülmény, hogy a felfedezett kriptá hátsó falában egy befalazott ajtót véltek észrevenni, mely egy másik kriptába vezetne.

A fülbevalók egyike benmaradt a koporsóban, s még talán a harmadik karperecz társa is; a talált mentegombok két oldalt csak díszül voltak a mentén, a valódi értékes gomboló gombok (28) még ott maradtak stb.“

Mindezekért s az esetleges sírrablástól való aggodalmak miatt kívánatosnak mondja a jelentés, hogy az egész sírbolt a még csak rövid ideig tartó restaurálás folyama alatt alaposan átvizsgáltatnék.

Az erdélyi ev. ref. egyház igazgató-tanácsa e jelentést áttette az Erdélyi Múzeum-Egylet választmányához, a mely máj. 12-iki ülésén foglalkozott ezzel az érdekes dologgal, s szakembereket küld ki a helyszínére (Finály Henriket és Szádeczky Lajost), hogy az érdekes leleteket az Erdélyi Múzeum számára megszerezzék és a további kutatást intézzék. Megbíztattak, hogy a fresco-maradványok lerajzoltatásáról vagy lefényképezéséről is gondoskodjanak.

A Pathócsy Zsófia sarkophágján a templomban ez a felírás látható szép egymásba font majuscula befűkkel:

GENEROSAE ET MAGNIFICAЕ DOMINAE
SOPHIAE PATHOCI DE EPERJES
FRANCISCI FILIAE, SPECTABILIS MAGNIFICI QUONDAM
GEORGII BEBEK DE PELSÓCH CONSORTI
STEPHANUS BATHORI DE SOMLIO PERPETUUS
COMES COMITATUS CRAZNA SOCROI
PIENTISSIMAE PERPETUI AMORIS ATQUE
OBSERVANCIAE MONUMENTUM POSUIT
OBIT ANNO AETATIS L PRIMA DIE
SEPTEMBRIS ANNO CHRISTI MDLXXXIII.

(Magyarúl: Nemzetes és nagyságos eperjesi Pathócsi Zsófia úr-asszonynak, a Ferencz leányának, néhai tek. és nagys. pelsőczi Bebek György feleségének: somlyai Báthory István, Krasznavármegye örökös főispánja, (mint) legkegyesebb napójának, örökös szeretete és kegyelete emlékéül állíttatta. Meghalt életének 50-ik esztendejében, sept. I-ső napján, az Urnak 1583. esztendejében.)

A templomban talált frescokról Józsa Ferencz ev. ref. körlelkész ezeket írja ápr. 22-én:

„A vakolat lebontása alkalmával a falak belső felén csoportos fresco-képek tüntek elő százados sírjuktól, többnyire megcsontkítva és kivehetetlenül. Egy, a legfőbb kép még ép, a szószék felett egy apostol-alak, bő redős keleti ruhában, mezitláb, kezében az urvacsorai poharat tartva, másik keze akként felemelve, mint mikor a szónok fontos beszédét kíséri kézmozdulattal; mellette egy magas rangúnak látszó férfi-alak; mindketten életnagyságban. Valószínűleg az apostol előtt még lesznek alakok, s azért itt a munkát egyelőre beszünttettem, szándékom lévén azt kibontani. Csakhogy ez nagyon nehezen és lassan megy. Egy másik kép a torony egyik belső falán: némelyek szerint a keresztrefeszítés, szerin'em pedig egy *autodafé*. Kiemelkedő helyen az elítélt, tőle kissé távolabb, de hozzá legközelebb e végrehajtó pap, hátrább bámuló tömeg. A pap katolikus papnak látszik, az ő szokásuk szerint imára összetett kézzel.“ — A főispán újabb (máj. 11.) tudósítása szerint: egyik falkép alatt az 1525. évszám látható.

A Pathócsi Zsófia sarkophágján említett nevek történeti megvilágításául szükségesnek vélem (az említett félreértések tisztázására is) néhány szóval elmondani, hogy kik voltak a felírásban említett egyének:

Patócsy Ferencz Izabella királyné egyik legmegbízottabb híve és tanácsosa. A predikatumául írt Eperjes alatt nem a sárosvármegyei város, hanem az aradmegyei Eperjes falu értendő. a honnan származott. Gyula vára kapitánya volt Békésben. Midőn Izabella és Martinuzzi közt a bizalmatlanság és gyűlölködés kitört, Patócsyt Martinuzzi emberei elfogták és Váradra vitték (1550). Nem sokára szabadon

bocsáttatott s midőn Izabella Erdélyből kibúcsúzott s Kassa felé Lengyelországba ment (1551.), Patócsy a Tiszához közel várta a királynőt s ott vett tőle búcsút. Egyik fő előkészítője volt az Izabella visszahozatalának Erdélybe, a miért Dobó István Ferdinánd erdélyi vajdája Bethlen várába szorította s jószágait elfoglalta (1554). Nem sokára meghalt. Leánya Zsófia, Bebek Györgyhöz ment férjhez.

Bebek György a gömöri pelsőczy eredetű híres és hatalmas olygarcha családnak volt sarja, B. Ferencz gömörmegyei főispán és felső-magyarországi főkapitány fia, kiket a Ferdinánd hívein elkövetett hatalmaskodások miatt a pozsonyi országgyűlés 1556. számkivetésre ítelt. Ferencz Izabellához pártolt Erdélybe, György Ferdinánd pártjára állott, kitől újabb birtokokat nyert Borsodban, Abaújban (Zsolczát, Aszalót, Szikszót). Egy csetepatében Balog-vára mellett a füleki bég által elfogatván (1562.), egy ideig Füleken raboskodott, majd Konstantinápolyba vittett. Ferdinánd király nem tudván kiszabadítani, János Zsigmondhoz folyamodott, kinek közbenjárására Szolimán 1565-ben szabadon bocsátotta. Erdélybe tévén át lakását, János Zsigmond hadainak főkapitánya lett. Már előbb megnősült: Patócsy Zsófiát vévén el, a ki magyarországi várait s jószágait tartotta s Szádvárát Svendi Lázár német fővezér és Forgách Simon kassai kapitány ellen férfiasan védelmezte (1566) s csak komoly ostrom után adta fel szabad elvonulás föltétele mellett (1567. jan 14). Bebek Kővár és Nagybánya Miksától elfoglalásával állott bosszút Szádvárért (1567). De csakhamar meghalt s vele a Bebek-család férfiága sirba szállott (1667). Feleségétől, Patócsy Zsófiától, négy leánya lett: Zsusánna, Zsófia, Judith és Anna. Patócsy Zsófia 16 esztendei özvegysége után 1583. sept. 1. halt meg s a küüllővári templomban temettetett el, „a hol talán, (írja Budai Ferencz, Magyarország polg. hist. való Lexiconjában 1804.), most is láthatni ezt a márvány-oszlopot, melyet ott az ő veje, Báthori István, az ő emlékezetire állíttatott⁴. (I. k. 336. l.)

Báthory István, a ki Bebek György és Patócsy Zsófia leányát, Zsófiát vette nőül, a somlyai Báthory András (a Báthory István lengyel király és Kristóf erdélyi fejedelem bátyja) szathmári főkapitány Majláth Margittól született fia s Báthory Boldizsár és András erdélyi bibornok-fejedelem öcsese volt. Ő maga Krasznárvármegye főispánja volt. 1594-ben a Szilágyságba tört tatár csapatot Lompertnél ő verte szélylyel. Testvére Boldizsár Báthory Zsigmond fejedelem által 1594. kivégeztetvén, Lengyelországba menekült. Jóságai lefoglaltattak. 1599-ben kibékülvén unokaöcsésével a fejedelemmel, meghívására testvérbátyjával Endrével együtt visszatért Lengyelországból Erdélybe, a hol az ellenük hozatott törvényczikk eltöröltetett s Báthori Zsigmond lemondásával Endre fejedelemmé választatott. Báthory Endre Mihály vajda ellen indulva (1599.) öcsésére, Báthory Istvánra bízta a kormány vezetését. A szerencsétlen n.-szebeni harez után Gyula-Fejérvárról Szilágy-Somlyóra futott,

a hol Bástá hadai által ostrom alá vétetvén, feladta a várat, Huszt és Szamos-Ujvárt is, meghódolt a császár-királynak, de nem sokára aztán Lengyelországba menekült, 1600-ban visszatért Somlyóra, s úgy látszik, a goroszlai harc után (1601. aug.) menekült ki újra. 1604-ken az erdélyi menekültek egyik fejedelemjelöltje, Bocskai mellett. Meghalt 1605-ben, benne kihalt a fényes Báthory-család somlyai ága.

Bogáthy Menyhért (a kinek mente-gombjait s felesége Kendi Zsófia gyűrűjét a sírboltban megtalálták) szintén Báthory Zsigmond és Endre fejedelemsége idején szerepelt. Résztvett az 1599. n.-szebeni csatában s a fegyverszünet idején (oct. 27.) őt küldi a fejedelem kezesül Székely Mózzsal együtt Mihály vajda seregébe. 1600 aug. Mihály vajda követségbe küldi a császár-királyhoz Prágába. A goroszlai harc után több erdélyi főurral Görgénybe menekült (1601. aug.)

Hogy *Kendi Zsófia* melyik Kendinek volt a leánya: nem tudjuk; de bármelyiké volt légyen, Erdély egyik legelőkelőbb családjából származott. A kolozsvári vérpádon (1594.) Báthory Zsigmond által kivégeztetett Kendi Sándor vejei voltak Báthory Boldizsár és Kovacsóczy Farkas főkanzellár. Kendi Gábor és Kendi Ferencz ugyanott vértettek el; Kendi Péter 1580-ban Wielkilukum ostroma alatt esett el Báthory István lengyel király orosz hadjáratában. Ezek valamelyikének leánya lehetett Kendi Zsófia.

Ezekből látható, hogy a küküllővári sírleletek történelmi szempontból is érdekesek s kegyeletes megőrzésükre leginkább az Erdélyi Múzeum hivatott.

Szádeczky Lajos.

Folyóiratok.

A *Budapesti Szemle* májusi számában *Réthy László* az oláhok közép-itáliai eredetét bizonyítja. *Leopold* Samu befejezi Bezerédj István működésének méltatását. *Vadnay* Károly közli Degré Alajos felett a Kisfaludy-társaságban tartott emlékbeszédét. *Heim* Péter arról értekezik, miként lehetne a postatakarékpénztárak útján beszédni a közadókat? *Váczy* János folytatva közli Elliot »A vízi malom« cz. regényének fordítását. *Kozma* Andor egy eredeti, *Vargha* Gyula két francziából fordított költeményt közöl. *Zs. Jakab* Ödön »Páztortüzek« cz. verskötetét, *Szabó* Jenő Tisza István »Magyar agrárpolitika« cz. röpiratát ismerteti és bírálja. Végül irodalmi értesítőt találunk.

Az *Akadémiai Értesítő* márcz. (87.) füzetében *Vargha* Gyula közli Barsi József felett tartott akad. emlékbeszédét. *Szász* Károly jelentést tesz közé a Péczely-jutalom regénypályázatáról, melyen Pálffy Albert »A régi Magyarország utolsó éveiben« cz. történelmi regénye lett győztes. *Gaál* Jenő kivonatban közli »Carlyle társadalom-politikai rendszere« cz. a. tartott akad. székfoglalóját. Szemle és jegyzőkönyvek zárják be a füzetet.

Az *Archeologiai Értesítő* 2. sz.-ban *Temesváry* János a szolnok-doboka megyei leleteket ismerteti. *Téglás* Gábor kimutatja, hogy az udvarhelyi

Budvárat még a római foglalást megelőző időben építették. *Darnay* Kálmán a Kis-Apátiban (Zala m.) talált bronzleleteket mutatja be. *Ziehen* Gyula az Alsó-Dörgicsén talált két domborművet, *Fischbach* Ottó a hohenbergi és krungli (Stájer orsz.) újabb leleteket, *Horváth* Viktor a szepes-esütörtökhelyi XVI. századi sírkápolnát és annak történetét, *Mihálik* József a kassai dóm régi síremlékeit ismerteti. Irodalom s társulati ügyek zárják be a füzetet.

A *Századok* febr. (2.) füzetében *Sörös* Pongrácz, Forgács Ferencz kortörténelméről egy szép és beható forrástanulmányt kezd meg, melyet a 3. füzetben végez be. *Komáromy* András, Bethlen Gábornak Dévavárában 1611-ben való tartózkodását s onnan folytatott politikai működését ismerteti. *Békefi* Remig megkezdi s a 3. füzetben folytatja az anjoukori székesegyházi iskolák szervezetének ismertetését. — A márcz. (3.) füzetben *gr. Teleki* Géza a Tört. Társ. febr. 18-i gyűlésén elmondott elnöki megnyitóját, *Szilágyi* Sándor ugyanekkor felolvasott titkári jelentését közli. *Kropf* Lajos *Tourtoulon* könyve alapján új adatokat közöl II. András leánya, Jolán arragoniai királyné életrajzához. Az ápr. (4.) füzetben *Karácsonyi* János azt igyekszik igazolni, hogy a budai prépostságot Péter kir. alapította. *Békefi* Remig befejezi anjou-kori székesegyházi iskolánk szervezetéről szóló értekezését. *Kropf* Lajos és *Pauler* Gyula új adalékokat közölnek a Wesselényi-összeesküvés történetéhez. *Thury* József alaposan fejtegeti a mostanában vitatkozás tárgyát képező »Szavasti-aszfali« nevét a régi magyaroknak. Végül irodalom, tárcza, hivatalos értesítések állanak.

A *Magyar Történeti Életrajzok* márcz. (2.) füzetében *Zichy* Antal folytatja *gr. Széchenyi* István életének II-ik kötetét, tárgyalván Széchenyi életét és a kapcsolatos eseményeket 1848. márcz. 13-tól Széchenyi döblingi tartózkodásáig. Mint önálló képek *Andrássy* Gyula, az első felelős miniszterium és Széchenyiné arcképei vannak a füzethez mellékelve, ezeken kívül a szöveget 40 szép kivitelű arckép és más fényképfelvétel díszíti.

A *Turul* I. füzetében *Csoma* József több régi magyar nemzetség czímerének történetét fejtegeti az ezredéves kiállítás emlékei alapján. *Petrovay* György a Kisfaludy család eredetét s 1476—1681. terjedő történetét ismerteti. *Pór* Antal kisebb pecséttani adatokat, *Kis* Bálint pedig három régi erdélyi családra vonatkozó történeti adatokat közöl. Vegyesek, tárcza, szakirodalom zárják be a füzetet.

A *Földrajzi Közlemények* III. füzetében *Berecz* Antal Kréta földrajzi, néprajzi viszonyairól s történetéről tartott felolvasását közli, több szép kép kíséretében. *Erődi* Béla 1896-ról szóló elnöki jelentésében áttekintést nyújt a mult év földrajzi mozgalmairól hazánkban és a külföldön és a Földrajzi Társaság mult évi működéséről. A IV. füzetben *Lasz* Samu a déli sark felkutatására czélzó expediciókat és újabb terveket ismerteti. *Erődi* Béla »Kirándulás Ramléhba« cz. a szép képek kíséretében mutatványt közöl »A Fáraók országában« cz. újabb művéből. *Cholnoky* Jenő néhány levélben *Khinába* vivő útját írja le. Végül statisztika, könyvészet s vegyesek következnek.

A *Magyar Nyelvőr* márcz. (3.) számában *Riedl* Frigyes a magyarban előforduló s a kölcsönzött német szavakkal együtt átvett német nyelvhibákról érte-

kezik. *P. Thewrewk* Emil »Az udvariasság nyelve« cz. érdekes felolvasásának közlését befejezi. *Schmidt* Mariska irodalmi nyelvünknek az utolsó félszázadban való fejlődését vizsgálja. *Asbóth* Oszkár több német jövevényszót magyaráz. *Bartha* József a »Jelenkor« nyelvújítási törekvéseinek eddigi eredményét ismerteti és bírálja. Irodalom, népnyelvhagyományok egyveleg stb. következnek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* ápr. (IV.) füzetében *ifj. Reményi* Ede Homerosz leíró művészetét fejtegeti. *Hegedüs* István folytatja *Aristophanes* »Madarai« és az ó-attikai komoedia ismertetését. *Szegedy* Rezső *Kölcey* eszthetikai dolgozatainak fontos jelentőségét méltatja. *Bleyer* Jakab folytatólag ismerteti a magyar vonatkozású német történeti népeceket. *Pecz* Vilmos a tervbe vett »Ókori Lexicon«-ra vonatkozó előleges értesítéseket és a mű tervrajzát közli. — A máj. (V.) füzetben *Hegedüs* I., *Bleyer* J. és *Szegedy* R. folytatják az előbbi füzetben említett közleményeiket, *Hornyánszky* Gyula pedig megkezdi *Aristophanes* *Eirene*-jének keletkezési idejét tárgyaló értekezését, *Váry* Rezső *Nicandrus* »*Alexipharmacorum*« cz. művének *Schneider*-féle kiadásához egy szövegjavítást közöl. Hazai és külföldi irodalom, vegyesek stb.

A *Magyar Könyvszemle* I. füzetében *Fraknói* Vilmos a szláv eredetű *Miklós* modrusi püspök és magyar diplomata működését ismerteti. Azután egy jelentést találunk a *M. Nemzeti Múzeum* 1896. évi történetéről. *Kollányi* Ferencz a gyöngyösi ferenczesek könyvtárának egy XVI. századi kéziratát, a »*Monumentum actorum comitialium provinciae Hungariae Salvatoris*«-t ismerteti. *Illésy* János az egyetemi könyvtár 1780. évi megvizsgálását írja le. *Ferencki* Zoltán a Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárból 14 kiadatlan adattal pótolja az Erdélyi Országgyűlési Emlékeket. — Végül tárcza és a szakirodalom ismertetése következik.

A *Protestans Szemle* (3.) füzetében *Stromp* László folytatja *Melanchton*-ról írt emlékezését. * * a szabadkőművesség és a protestantismus egymáshoz való viszonyát fejtegeti. *Csiky* Lajos az egyház és állam viszonyát ismerteti a *Karolingektól* a *reformációig*. *Jausz* Vilmos folytatólag ismerteti *Comenius*-nak a felsőbb oktatásra vonatkozó elveit.

A *Protestans Közlöny* 13—15. számaiban *Kolozsváry* Sándor *Körmöczbánya* és *Besztercebánya* multjára vonatkozó adatokat közöl e két város levéltárából.

Az *Erdély* I. számában *Inkey* Béla Magyarország földtani alakulásairól és talajképződéséről értekezik. *Solymosy* Adolf a *Tyeját*, *Rosenberger* Fanny a *Királyhágót* írja le. — A II. számban *Hangay* Oktáv tanácsokat ad a turistáknak. *Gyarmathy* Zsigáné *Kalotaszeget*, *Hoffmann* Géza a erdővidéki barnaszénbányászatot ismerteti.

Az *Erdélyi Gazda* márcz. (3.) füzetének gazdaságtörténelmi rovatában *Barabási* István befejezi a marosszéki 200 éves béres könyv közlését, *Veress* Endre pedig a szamosfalui gazdaságra vonatkozó történeti adatokat közöl. — Az ápr. (4.) füzetben *Szádeczky* Lajos a fogarasi *Boér* család levéltárából közli *Székely-Udvarhely vára* és a hozzátartozó állami uradalom leltárát 1629. és 1630-ból.